

POLİTİKA RAPORU

**21. YÜZYILDA
KOMPLO TEORİLERİ:
YENİ ETKİLER,
YENİ YAKLAŞIMLAR,
YENİ SİYASET**

ARALIK 2024-002

YAZAR

Doç. Dr. Erol SAĞLAM

PROJE ASİSTANI

Gülbeyaz SERT

**FRIEDRICH
EBERT****STIFTUNG**

IstanPol bu çalışmanın hazırlanmasındaki katkılarından dolayı Friedrich-Ebert-Stiftung Türkiye Temsilciliği'ne teşekkür eder. <https://turkey.fes.de/>

 EXPOLL
ARAŞTIRMA ve DANIŞMANLIK

IstanPol projenin veri toplama sürecindeki katkılarından ötürü ExPoll Araştırma'ya teşekkür eder.

ISBN 978-605-72559-6-9

DOÇ. DR. EROL SAĞLAM

Doç. Dr. Erol Sağlam, kompto teorileri, kolektif hafıza ve milliyetçiliğin kesişiminde devletin yeniden yapılandırılması ve erkekliklerin değişen parametreleri üzerinde çalışan bir sosyal antropologdur. Londra Üniversitesi'ndeki doktora çalışmalarının ardından, Stockholm Üniversitesi ve Freie Universität Berlin'de doktora sonrası araştırmacı olarak çalıştı ve Cambridge Üniversitesi'nde misafir akademisyen olarak bulundu. Sağlam'ın yayınları kompto teorileri ve bunların sosyo-politik etkileri, erkeklikler, vjilantizm, bürokrasi ve etnografik yöntemler ve gündelik politika gibi farklı konuları ele almaktadır. Sağlam halihazırda İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaktadır

Tüm hakları saklıdır. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü'nün izni olmaksızın bu çalışmanın hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz.

Bu çalışmada ifade edilen görüşler yazarlara aittir ve IstanPol, ExPoll ve Friedrich-Ebert-Stiftung Türkiye Temsilciliği'nin kurumsal görüşleri ile kısmen veya tamamen örtüşmeyebilir.

İÇİNDEKİLER

Yönetici Özeti

- 5 -

Giriş

- 8 -

Komplo Teorileri ve Yeni Bir Perspektif Önerisi

- 10 -

Türkiye’de Komplo Teorileri

- 14 -

Komplo Teorilerinin Toplumsal ve Siyasal Etkileri

- 17 -

Komplo Teorilerini Anlamak Neden Önemli?

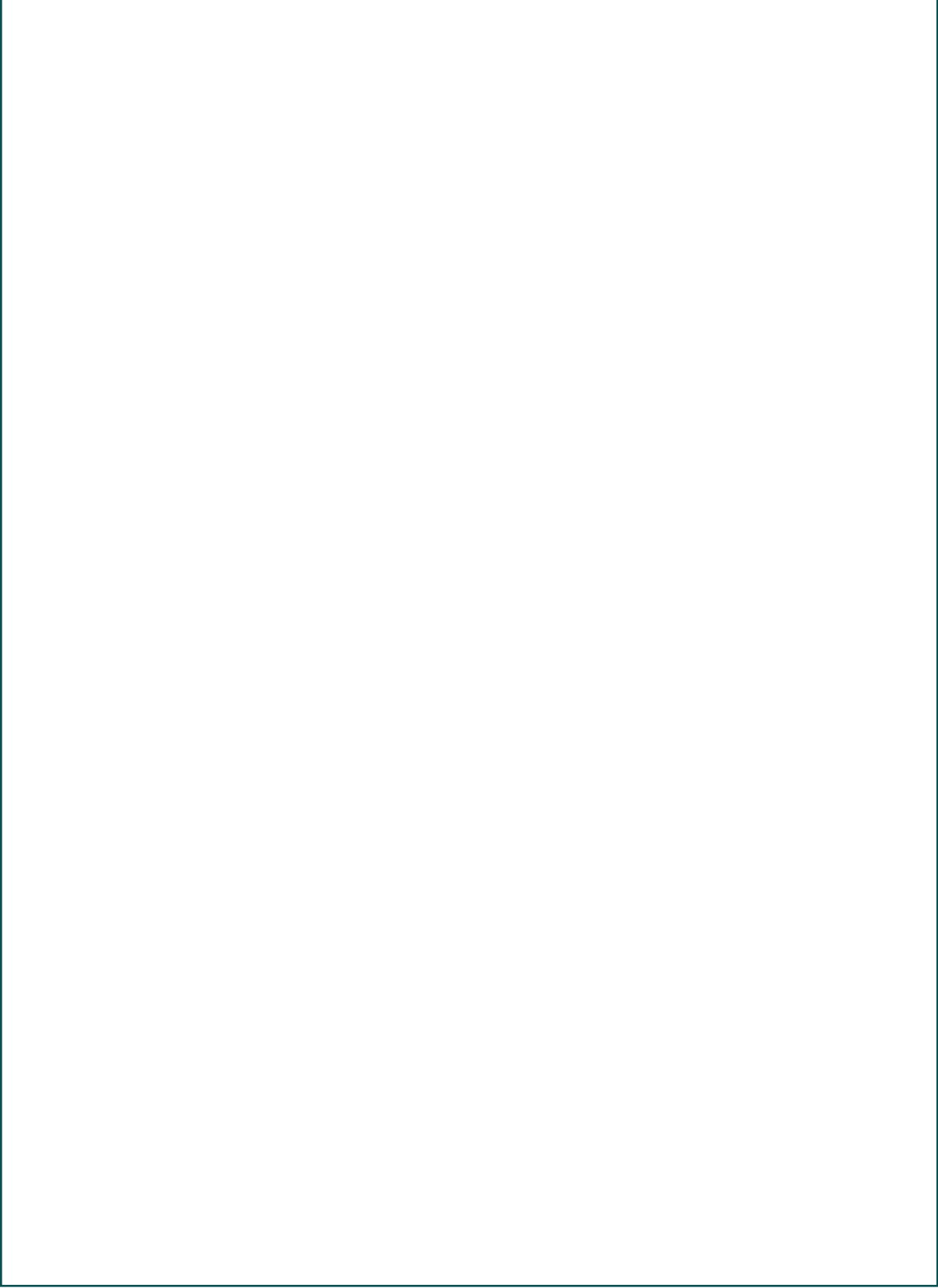
- 24 -

Sonuç ve Öneriler

- 27 -

Kaynakça

- 29 -

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye’de hükümet kanadında sıklıkla dile getirilen “dış mihraklar” söyleminde ya da Donald Trump’ın Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanlığı döneminde giderek ağırlığı artan ve derin devletten bilgi aktardığı iddia edilen QAnon anlatılarında kristalleşen komplo teorilerinin bugün sadece görece “marjinal” bireylerin dile getirdiği bir yanlış bilgi olarak göz ardı edilemeyeceği açıktır. Yeni Trump Kabinesi’nde Sağlık Bakanı olarak görev alması beklenen Robert F. Kennedy Jr.’ın sağlık düzenlemeleriyle alakalı fikirlerinde de görülebileceği üzere, giderek anaakımlaşan ve siyasal süreçlere aşağıdan yukarı doğru etki eden komplo teorilerinin hem Batı ülkelerinde hem de Afrika, Latin Amerika, Ortadoğu ve Asya gibi batı-dışı bağlamlarda siyasal süreçleri bizzat etkilediği gözlemlenmektedir.

Komplo teorileri 20. yüzyıl boyunca bilimsel bilginin karşısına konumlandırıldığından, analizlere sadece yanlışlıkları ve mantıksal tutarsızlıkları temelinde konu olmuştur. Ancak, komplo teorilerinin toplumsal, siyasal ve ekonomik dinamiklere etkisi gittikçe artmaktadır. Bu etkilerin daha iyi anlaşılabilmesi hem demokratik kurum ve süreçlerin sağlığı hem de toplumsal barış ve refahın sürdürülebilmesi için önemlidir.

Etnografi, odak grup görüşmeleri, mülakatlar ve basın-yayın taramaları gibi farklı yöntemlerle elde edilen veriler ekseninde kaleme alınan bu rapor, komplo teorilerini daha iyi anlamamız için bu olguya yaklaşımımızı bütünüyle değiştirmemiz gerektiğinin altını çizmektedir. Rapor ayrıca komplo teorilerinin dolaşımının somut toplumsal etkilerine odaklanmanın daha faydalı olduğunu iddia etmektedir. Komplo teorilerinin dolaşımının izini sürmek bize, siyasal süreçlerin 21. yüzyılda görece sıradan pratikler aracılığıyla

hem elitler ve yöneticiler düzeyinde hem de bu söylemlerin toplumda yankı bulup aşağıdan yukarıya doğru nasıl yeniden şekillendiğini göstermektedir. Bu yeni yaklaşım komplo teorilerinin yanlışlığına değil de etkilerine odaklanmaktadır. Böylece komplo teorilerini aktaran birey ve gruplara yönelik ön yargılı tutumu aşmaya izin vermekte; analizi, komplo teorilerinin yanlışlığını ispatla sınırlamamakta ve komplo teorilerini sadece elitlerin manipülasyonu olarak değerlendirmenin ötesine geçmektedir. Yine de belirtmek gerekir ki, bu yaklaşım komplo teorilerinin görece zararlı etkilerini de göz ardı etmemekte ve bu etkilerle nasıl başa çıkılabileceği hususunu da merkezine almaktadır.

Bu rapor, 21. yüzyılda komplo teorilerinin dolaşımının toplumsal ve siyasal alandaki etkilerini birbirleriyle ilintili üç adımda irdelemektedir: Ahlaki sınırlar, biz-öteki ayrımı ve aidiyet; bilen öznenin/failliğin inşası ve temsili; siyasetin aşağıdan yukarıya inşası.

1. AHLAKİ SINIRLAR, BİZ-ÖTEKİ AYRIMI VE AİDİYET

Komple teorilerinin dolaşımının en temel etkisi, anlatılar aracılığıyla toplumsal aidiyet ve farklılıkların kurulmasıdır. Komple anlatılarında, özü itibarıyla kötücül “öteki” olarak resmedilen dış-grupla (*out-group*), anlatıcının ve dinleyicinin dahil olduğu “iyi biz” (*in-group*) arasında ahlaki bir sınır çizilerek bu gruplar arasında özsel bir farklılık ve tarihin akışına kaynaklık eden ebedi bir iyi-kötü mücadelesi olduğu iddia edilmektedir. Bu toplumsal-ahlaki sınırın tesisini takiben anlatıcı ve dinleyiciler, anlatım sürecine katılımları ekseninde daima iyi addedilen iç-gruba dahil olmakta ve toplumsal aidiyetlerini icra yoluyla kurmaktadır.

2. BİLEN ÖZNEİN/FAİLLİĞİN İNŞASI VE TEMSİLİ

Komple teorilerinin 20. yüzyıldaki formları genel olarak toplumsal-siyasal düzlemde marjinalleşmiş, iktidara karşıt ve patolojikleş(tiril)miş aktörlerle ilişkilendirilmiştir. Ancak yeni komplocu toplumsallıklarda tam tersi bir etki söz konusudur. Komple teorilerinin dolaşımına katılmak anlatıcıya, hem kitlelerce görülmeyen “gizli” gerçekleri gören bir “bilen özne” pozisyonunu işgal etme hem de bu bilgi ekseninde harekete geçebilen bir faillik (*agency*) inşa edebilme şansı vermektedir. Bu ikili etki nedeniyle komple anlatıları özneyi kuran, güçlendiren ve muktedir olarak resmeden üretken bir toplumsal pratik niteliği kazanmaktadır.

3. SİYASETİN AŞAĞIDAN YUKARIYA İNŞASI

Komple teorilerinin dolaşımının yarattığı üçüncü etki, aşağıdan yukarı doğru siyasal alana etki eden yeni bir siyasal iklimin ve mobilizasyonun oluşmasında gözlemlenmektedir. Komple teorilerini sadece siyasal seçkinlerin yukarıdan aşağı dolaşıma soktukları bir manipülasyon aracı olarak görmenin ötesine geçen bu bakış açısı, komple teorilerinin görece sıradan aktörler arasında dolaşımına ve bu dolaşımın yarattığı paranoid-şüpheli siyasal iklime odaklanmaktadır. Bu paranoid-şüpheli siyasal iklim, sivil aktörlerin komp-

locu bakış ekseninde harekete geçmesine de neden olmakta ve yabancı düşmanı, gözetimci, paramiliter ve şiddeti meşrulaştıran yeni siyasal mobilizasyonlara da kaynaklık etmektedir.

KOMPLO TEORİLERİNE YENİ BİR BAKIŞ

Komple teorilerinin 21. yüzyılda aldığı form, hakikatle ilişkisi giderek daha da zayıflamış veya tamamen kopmuş; temel amacı bilimsel bir hakikati yanılsalamak ya da onun yerine geçmek olmayan, kendi içinde sürekli değişen ve tutarlılık kaygısı gütmeyen yeni bir anlatı formatına işaret etmektedir. Bu anlatı silsilesinin yeni formları; bütünlüklü, kendi içinde tutarlı ya da görece istikrarlı bir içerik etrafında şekillendirilmemektedir. Tam tersine, yeni komple teorileri son 20 yılda sürekli başka formlara bürünen ve salt bir anlatı pratiği olarak kabul edilebilecek yeni bir forma bürünmüştür. Böylece komple teorilerinin anlatı ve aktarım aracılığıyla geliştirdikleri toplumsal etkiler bu anlatıların içeriğinin önüne geçmiştir. Komple teorileri bu anlatılar vasıtasıyla bireysel ve toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir.

Komple teorileri ile mücadele etmek için bu yeni formların anlaşılması, uygun mücadele yöntemleri ve politik yaklaşımlar geliştirmek için gereklidir. Bu yeni formlar göz önüne alındığında:

- Komple teorilerinin analitik olarak dezenformasyon ya da yalan haber gibi farklı olgularla ortaklaştığı ve ayrıştığı noktalara dikkat edilmelidir.
- Analiz, yalnızca komple teorisinin yanlışlığına odaklanmamalıdır.
- Komple teorilerinin temel misyonunun, kendi içinde bütünlüklü ve tutarlı bir hakikat anlatısının diğerlerine aktarılması olmadığı not edilmelidir.
- Komple teorileriyle mücadele, sadece bilimsel hakikatin yeniden sunumuna dayanan teyit (*fact-checking*) mekanizmalarına indirgenmemelidir.
- Komple teorilerini çekici kılan hususun bu anlatıların dolaşımı vasıtasıyla üretildiği akıldan tutulmalıdır.

- Komplo teorilerinin dolaşımının anlatıcı ve dinleyicilerin toplumsal aidiyetlerini pekiştirdiği unutulmamalıdır.
- Komplo teorilerinin dolaşımına katılan aktörlerin, yaygın kanaatin aksine, hep eğitimsiz, görece düşük toplumsal-ekonomik statüye sahip ve “marjinal” bireyler olmadığı ve eğitilmiş üst-orta sınıf bireylerin de bu anlatıları aktarabileceği akılda tutulmalıdır.
- Komplo teorilerinin dolaşımının bireyleri otonom, muktedir ve bilen özneler olarak icra ve temsil ettiği ve bu vesileyle bireylerin toplumsal alanda etki üreterek failliklerini inşa ettikleri hatırlanmalıdır.
- Komplo teorilerinin dolaşımı çok safhalı bir siyasetleşme sürecinin bir parçası olarak görülmeli ve bu dolaşım vasıtasıyla görece sıradan aktörlerin siyasal süreçlere çeşitli yollardan muktedir özne-failler olarak dahil oldukları bir siyasal mobilizasyonun yaratıldığına altı çizilmelidir.

GİRİŞ

Dünyanın neredeyse her köşesinde komplo teorilerinin gündelik hayata ve siyasal süreçlere etkisi iyice belirginleşmektedir.

Son 20 yılda, hem demokratik süreçlerin, kurumların ve kontrol mekanizmalarının sarsıldığı; ama hâlâ görece istikrarlı addedildiği Batı ülkelerinde hem de otoriterleşmenin daha fazla hissedildiği batı-dışı bağlamlarda, komplo teorilerinin çekiciliğinin, görünürlüğünün ve inandırıcılığının arttığına şahit olduk. Bu anlatılar bazen aşırıya ilişkin tartışmalarda olduğu gibi bilimsel bilgi ve pratiklerin etkisini azalttı; bazen de kitleleri mobilize ederek siyasal süreçleri radikal şekilde yeniden kurguladı. Örneğin; ABD’de Donald Trump’ın başkanlığa seçildiği 2016’dan bugüne yaşanan istikrarsızlıkta, 2021’de Joe Biden’in başkanlığının engellenmesi için Kongre’nin basılmasına ve 2024 Başkanlık Seçimi kampanyasında komplo teorilerinin siyasi etkisi giderek daha da belirginleşti. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, Brezilya’dan Türkiye’ye dünyanın neredeyse tüm bağlamlarında kayda değer bir etki üretmeye başlayan komplo teorilerinin farklı bağlamlardaki işleyişini anlamak, bu bakımdan, siyasal süreçlerin doğru analiz edilebilmesine ve de demokratik kurum ve normların sürdürülebilirliğine katkı yapacaktır.

Daha önce hiç olmadığı kadar görünür olan ve yaygınlaşan komplo teorilerinin yeni formlarını takip eden bu rapor, 2015’ten beri çeşitli saha ve veri toplama yöntemleriyle gerçekleştirilen araştırma verilerine dayanarak, komplo teorilerinin dolaşımının 21. yüzyılda üretmeye başladığı siyasal-toplumsal etkilerin bir resmini çizmektedir. Bu resim bir yandan akademik yazında boş kalan bir konu olan komplo teorilerinin siyasal etkisi-

Yaygın kanının aksine, komplo teorilerinin dolaşımına katılan aktörler; yalnızca eğitimsiz, düşük toplumsal-ekonomik statüye sahip ve madun/aciz bireylerden oluşmamaktadır.

ne bir yandan da komplo teorilerinin toplumsal-siyasal etki üretebilen yanına dikkat çekmektedir.

Komplo teorilerinin geçtiğimiz yüzyıldan devralınan reflekslerle değerlendirilmemesi gerektiğinin altını çizen bu rapor, komplo teorilerine getirilecek yeni bakış için şu önerileri öne sürmektedir:

- Komplo teorileri, bu terime içkin olduğu varsayılan yanlışlık ya da tutarsızlıkları nedeniyle göz ardı edilmemelidir.
- Yaygın kanının aksine, komplo teorilerinin dolaşımına katılan aktörler; yalnızca eğitimsiz, düşük toplumsal-ekonomik statüye sahip ve madun/aciz bireylerden oluşmamaktadır.

- Bu anlatıların bireyler ve toplumsal gruplar arasında dolaşımının yarattığı toplumsal etkilere odaklanmak gerekmektedir.
- Bu anlatıların dolaşımı, bireyleri siyasallaştırmakta ve failleştirmektedir.

Bu bakımdan rapor, komplo teorilerini, sadece elitlerin yukarıdan aşağı yönlü işlettikleri ve kitleleri kendi amaçları doğrultusunda yönlendirebildikleri bir manipülasyon aracı olarak ele almamaktadır. Tam tersine rapor; hem Batı ülkeleri bağlamında hem de Türkiye’de komplocu toplumsal bakışın, hâlihazırda mevcut bulunan siyasal kurumlar, aktörler ve ilişkiler üzerinde daha önce görülmeyen, dinamik ve aşağıdan yukarı yönlü yeni bir etki uyandırdığının altını çizmektedir. Komplo teorilerinin aldığı yeni formlar, bu bakımdan, meşruiyeti konusunda herkesin uzlaştığı varsayılan normların ve kurumsal otoritelerin sarsıldığı; yeni siyaset tarzlarının eski usulleri devirdiği ve toplumsal-siyasal alanın yeniden şekillendiği bir buhran ve dönüşüm dönemi olarak kabul edilen 21. yüzyılın ilk çeyreğinin çarpıcı siyasal desenlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu rapor, esas olarak İstanPol’ün 2023 ve 2024 yıllarında yürüttüğü iki araştırma projesi kapsamında oluşturulan veri setine ve yazarın önceki saha araştırmalarından elde ettiği niteliksel verilere dayanmaktadır. İstanPol’ün araştırma projeleri, katılımcılardan hem anket hem de odak grup görüşmeleri yoluyla veri toplarken; yazarın önceki çalışmaları, etnografik katılımcı gözlem gibi araştırmacının çalışma sahasında toplumsal dinamiklere bizzat dahil olduğu uzun süreli ve emek yoğun yöntemleri içermektedir. Toplanan veriler hem tematik olarak hem de NVivo veri analiz programı kullanılarak incelenmiştir. Çalışmaların, 2023 genel seçimleri ve Ocak-Mart 2024 yerel seçimleri öncesi dönemde gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, toplanan verilerin farklı siyasal tempoları ve uluslararası gelişmeleri yansıttığı da unutulmamalıdır.

Araştırmalara dahil olan katılımcılar, araştırmaların ve nihai raporların temsiliyet kapasitesini de arttıra-

cak şekilde hem mekân hem de sosyo-ekonomik statü bakımından büyük bir çeşitlilik arz etmektedir. Çalışmaların temsiliyet kapasitesini arttırmak adına, örneklemin oluşumunda toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesi uyarınca kadınların da eşit temsiline önem verilmiş ve sosyo-ekonomik statü, yaş, eğitim durumu, siyasal yönelim gibi faktörlere ek olarak cinsiyet de bir katılım kriteri olarak belirlenmiştir. Meslek, ekonomik sermaye, sosyo-kültürel birikim, dindarlık, siyasal tercih ve davranış ve de yaş gibi bağımsız değişkenlerin çeşitliliği düşünüldüğünde, araştırmaların toplumdaki temel trendleri yansıttığı iddia edilebilir. Yine de araştırmaların her zaman belirli maddi, zamansal ve mekânsal kısıtlar içinde gerçekleştirildiği de göz önünde tutulmalı ve araştırmacının bulgularının tüm toplumsal dinamikleri yansıtamayacağını da altı çizilmelidir.

2023 ve 2024 yılında yapılan araştırmalara katılan kişilere komplo zihniyetini ölçmeyi amaçlayan bir ölçek uygulanmış ve ölçek uygulamasının ertesinde odak grup çalışmasıyla katılımcıların fikirlerini derinleştirmeleri ve farklı fikirlerle etkileşime girmeleri sağlanmıştır. Odak grup tartışmaları aracılığıyla, ölçeklerin gözden kaçırdığı gerekçelendirme ve ilişkilendirmeler not edilebilmiş ve komplo teorilerinin gündelik siyasete hangi izlekler aracılığıyla dokunduğu takip edilmiştir.

Ölçek tasarımı ve uygulamasında hususi dikkat edildiği üzere; katılımcılara fikirleri sorulan komplo teorilerinin Türkiye’deki toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmelerle ilişkisini açığa çıkarmayı amaçlayan bu çalışmalar, bu bakımdan, komplo teorilerinin yalnızca uç ve apolitik konuları açıklayan anlatılara indirgenemeyeceğini göstermektedir. “ABD derin devletinin uzaylıların varlığını kamuoyundan gizlediği” ya da “küresel elitlerin aslında sürüngen olduğu” iddialarında olduğu gibi küresel komplo teorisi pazarında dolaşımda olan anlatılar da yer yer dile getirilmekle birlikte, araştırmalar komplo teorilerinin hep yerel toplumsal, ekonomik ve siyasal dinamiklerle harmanlanarak yeniden şekillendirildiğinin altını çizmektedir. Bu bakımdan, komplo teorileri vasıtasıyla birey ve grupların toplumsal alana dair bir okuma yaptığı ve çetrefilli olgulara bir açıklama getirdiği söylenebilir.

KOMPLO TEORİLERİ VE YENİ BİR PERSPEKTİF ÖNERİSİ

KOMPLO TEORİSİ NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Günümüzde komplo teorileri pek çok mecrada; dezenformasyon, bilgi düzensizliği ya da infodemi, yalan haber, hakikat-sonrası (*post-truth*) dinamikler, söylenti ve mit gibi pek çok farklı kavramla iç içe geçmiş şekilde kullanılmaktadır. Özellikle sosyal medya ve toplumsal protestolar gibi çeşitli toplumsal bağlamlarda bu kavramların birbirlerinden ayrı analizi zor olsa da komplo teorisi kavramının diğerleriyle arasındaki farkın, en azından teorik düzeye, belirtilmesi önemlidir.

Sosyal medya üzerine yapılan tartışmalarda da çokça dile getirilen dezenformasyon ve bilgi düzensizliği (*infodemic*) konusu (Wardle & Derakhshan, 2017), komplo teorileriyle karıştırılan kavramların ilki olarak ortaya çıkmaktadır. Küresel ölçekte gözlemlenen ve özellikle COVID-19 pandemisi döneminde giderek belirginleşen bilgi düzensizliği, yalnızca dolaşımdaki bilgilerin doğruluğunun veya yanlışlığının erozyona uğraması olarak algılanmamalıdır. Türkçe’de infodemi olarak adlandırılan bu istikrarsızlık, bilimsel bilgi düzensizliğindeki hacimsel bir genişlemeyi takip eden toplumsal belirsizliğin de bir yansıması olarak okunmalıdır:

İnfodemi sadece yanlış bilgi salgını anlamına gelmiyor. Kriz anlarında hızla yayılan bu bilgiler, yalnızca büyük olasılıkla yanlış olduklarından dolayı değil, çok yüksek hacimde oldukları ve doğru bilgiye erişimi zor hale getirdikleri için de olumsuz bir kavram olarak tartışılıyor. Bu denli yüksek

hacimde bilginin dolaşıma girmesinin, kriz karşısındaki “aciz” bireylerin doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmasını hayli zorlaştırarak, bu durumu bir sağlık sorununa dönüştürebildiğine dikkat çekiliyor. (Erdoğan vd., 2022, s. 4)

İnfodemi tartışmasında da altı çizildiği üzere (Uzunköprü & Sakarya, 2020), giderek daha da şiddetli deneyimlenen bilgi düzensizliği hem bu bilgilerin hakikatle ilişkisinden kaynaklanmakta hem de bilgilerin toplumsal alandaki niceliği, yayılımı ve erişimi gibi daha formel özelliklerden etkilenmektedir.

Dezenformasyon (*disinformation*) kavramıyla ifade edilen yanlış bilgilendirme (Erdoğan vd., 2022; Wardle & Derakhshan, 2017) durumu daha çok aktörlerin, çarpıtılmış ya da tamamen uydurulmuş bilgi öbeklerini belirli çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla dolaşıma sokması olarak ifade edilebilirken; yalan haber (*fake news*) ise, konvansiyonel veya sosyal medya kanallarında dolaşıma kasıtlı olarak sokulmuş yanlış ya da büyük ölçüde yanıltıcı bilgileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Daha geniş ölçekli bilgi düzensizliğinin medya ekolojisi içinde aldığı belirli bir form olarak anlaşılabilir yalan haber ile temel olarak kamuoyu manipülasyonu amaçlanmaktadır.

İnfodemi ve yalan haber, çoğunlukla medya platformlarında dolaşıma giren bilgileri nitelemekle birlikte; toplumların bilgiyle kurduğu ilişkide gözlemlenen görece daha radikal dönüşümü işaret etmek için ortaya atılan

hakikat sonrası (*post-truth*) kavramı, birey ve grupların bilimsel araştırma süreçleri sonucu elde edilmiş bilgi yerine, kendi his ve düşüncelerini daha önemli ve geçerli addetmeye başladıkları yeni bir toplumsal buhran dönemini tanımlamaktadır. Bu dönemin en göze çarpan niteliklerinden biri hem tıbbi hem de siyasal düzlemde kamuoyu algısının, hakikate dayalı bilgi yerine kişisel inanç ve duygular tarafından belirlenmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere, toplumların bilgiyle kurdukları ilişkiye dair getirilen kavramların çoğu, bu bilgilerin niteliğine odaklanmakta ve temel olarak yanlış addedilen bilgilerin, bilimsel olanlara göre daha çekici ve inandırıcı olmasının demokratik kurumlar üzerindeki yıkıcı etkisine odaklanmaktadır. Bilginin niteliğini merkeze alan bu tartışmalar önemli olmakla birlikte, bir kavram olarak komplo teorisi, dolaşıma sokulan bilginin niteliğinden çok, anlatının formel bazı nitelikleri aracılığıyla tanımlanmalıdır.

Komplo, bir grup aktörün gizli iş tutuşu anlamına gelir ve Latince “birlikte nefes almak” anlamına gelen *conspirare* mastarından türetilmiştir.

Komplo teorisi, kötücül aktörlerin, anlatıcının dahil olduğu grubun zararına giriştikleri gizli iş birliklerini açığa çıkardığını iddia eden anlatıdır.

Komplo teorilerini sadece hakikatle çatışan ve kendiliğinden yanlış anlatılar olarak nitelendirmek yerine, bu anlatıların gizli iş birliklerini (“komplo”) sansasyonel bir şekilde açığa çıkarma iddiasıyla işledikleri akılda tutulmalıdır. Bu bakımdan *komplo teorileri, kötücül aktörlerin gizli iş birliklerini açığa çıkardığını iddia eden anlatılar* olarak tanımlanabilir (Sağlam, 2022, 2024). Bu tanım, komplo teorilerinin bir anlatı stili olduğunun altını çizer ve bu anlatıların hakikatle ilişkisini ve doğruluk ya da yanlışlıklarını analizin merkezine koymaz. Formel nitelikleri merkeze alan bu çerçevelendirme neticesinde, komplo anlatıları bir patoloji veya yanlış bilinç olarak değil, toplumsal yaşamın anlatılar aracılığıyla yeniden örüldüğü üretken bir fiil

ve bir anlamlandırma pratiği olarak değerlendirilebilir.

Bu rapor, komplo teorilerinin siyasal ilişkiler içinde sürekli olarak yeniden tanımlandığını ortaya koymaktadır. Bu yeniden tanımlama sürecinin, farklı siyasal dinamiklere bağlı olarak bazen dışlayıcı, bazen ise kapsayıcı bir şekilde işleyebileceğini de göz önünde bulundurmaktadır. Bu nedenle rapor, komplo teorilerini doğrudan ve her zaman yanlış anlatılar olarak değerlendirmekten kaçınmakta ve onları bilimsel söylemin karşıtı olarak ele alan geleneksel yaklaşımdan ayrılmaktadır. Tartışma boyunca, komplo teorilerinde ifade edilen iddiaların doğruluğu ya da yanlışlığına dair bir yargı analize dahil edilmemekte, bu anlatıların hakikatle ilişkisi ise analizin odağına yerleştirilmemektedir.

Bu noktada, tartışmanın analitik izleğinin önemli bir bileşenini oluşturan ve komplo teorilerinin hakikatle ilişkisine dair agnostik tavrın açıklanması önemlidir. 2000’lerden sonra yapılan akademik araştırmalarda, bu anlatılara doğrulukları/yanlışlıkları hakkında bir yargıda bulunmadan odaklanabilmeyi sağlayan ve agnostik olarak nitelendirilebilecek bir yaklaşım geçerlik kazanmaya başlamıştır. Aynı epistemolojik niteliğe sahip olmasına rağmen bazı anlatılar komplo teorisi olarak nitelenirken, bir kısmının ise bu yaftalamadan görece uzak olduğuna dikkat çeken bu tavır, komplo teorisi teriminin siyasal alanda stratejik olarak kullanılabilirliğinin altını çizmektedir. Komplo teorilerinin çağdaş Amerikan siyasetiyle ilişkisini açıklar şekilde, ABD’nin uluslararası politikasından ve bu politikanın medya temsilinden örnek vermek mümkündür: ABD’nin Irak Savaşı öncesinde dile getirdiği, Irak’ın o dönemki lideri Saddam Hüseyin’in kitle imha silahlarına sahip olduğu ve ABD’yi hedefleyen terör ağlarını desteklediğine dair iddialar komplo teorisi olarak nitelendirilmeyordu (Pelkmans & Machold, 2011). Ancak ABD’nin hem uluslararası hem ulusal yasalara aykırı şekilde darbe girişimlerini gizlice örgütleyip desteklediğine dair—daha sonra doğru olduğu ortaya çıkan—iddialar komplo teorisi olarak yaftalanıp, bu iddiaları dile getiren muhalif aktörler itibarsızlaştırmaktaydı.

Bu nispeten tarafsız yaklaşım, aktif siyasetin işleyişine odaklanarak komplo teorilerinin siyasal dengelere göre nasıl meşru ya da gayri-meşru görülebileceğine dikkat çekmektedir.

Komple teorilerini her zaman geçersiz, mantıksız veya yanlış olarak değerlendirmek yerine, bu anlatıların hakikatle ilişkisini analizde merkezi bir unsur hâline getirmemeyi tercih eder. Bu yaklaşım, komple teorileriyle öne sürülen iddiaların doğru ya da yanlış olup olmadığına dair bir yargıda bulunmaktan kaçınır ve bu tür anlatıları bilimsel söylemin karşıtı olarak tanımlayan geleneksel bakış açısına alternatif bir perspektif sunar.

KOMPLO TEORİLERİNE DAİR YENİ BİR PERSPEKTİF

Komple teorilerinin toplumsal ve siyasal tüm tartışmalara etkisi giderek artmaktadır. Buna paralel olarak komple teorilerinin görünürlük ve inandırıcılığının dünya genelinde neden özellikle 2000 sonrası arttığı araştırmacılar arasında da yaygın şekilde tartışılmaktadır. Özellikle siyaset bilimi, sosyoloji ve (sosyal) psikoloji alanlarındaki çalışmalar, komple teorilerinin geniş toplumsal katmanlar arasında yayılmasını pek çok geniş ölçekli dönüşüme bağlamaktadır.

Bu dönüşümlerden bazıları şöyle sıralanabilir: Artan gelir adaletsizliği ve belirginleşen sosyo-ekonomik eşitsizlik; özellikle Batı'daki sanayisizleşme ve işsizlik; yönetim süreçlerindeki opaklık, hesap vermezlik ve giderek daha da görünürleşen yolsuzluk ağları; artan toplumsal ve siyasal kutuplaşma; toplumsal ilişkilerin ve verilerin internete giderek daha entegre olması ve haber ağlarının yaygınlaşması; artan savaşlar ve de toplumsal ve uluslararası çatışmalar.

Bilimsel araştırmalar, bireylerin komple teorilerinin dolaşımına katılımının hem genel toplumsal dinamikler tarafından hem de bireysel bazı faktörlerin etkisiyle belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Bu toplumsal dönüşümlere ek olarak; bazı araştırmacılar komple teorilerinin, aynı zamanda eğitim süreçlerine entegre olamama ya da psikososyal bozukluklar gibi görece bireysel bazı faktörler tarafından da etkilendiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla, bilimsel araştırmalar, bireylerin komple teorilerinin dolaşımına katılımının hem genel toplumsal dinamikler tarafından hem de bireysel bazı faktörlerin etkisiyle belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Bireylerin ve toplumsal grupların komple teorilerinin dolaşımına hangi sebeplerle katıldığını anlamak oldukça önemli olsa da akademik yazındaki bu neden-merkezli tartışmanın komple teorileri ekseninde gelişen yeni toplumsal cereyanları tespit etmekte eksik kaldığını belirtmekte fayda var. İlk eksikliğin sebebi olarak; siyaset bilimi ve felsefe geleneğinin komple teorilerini sadece yanlış bilgi olarak değerlendiren bakışının ağırlığı gösterilebilir. Yanlışlık-odaklı bu bakış, komple teorilerini hep düzeltilmesi gereken bir patoloji olarak ele almış ve bu anlatıların uyandırdığı etkileri göz ardı etmiştir. İkinci eksiklik; komple teorilerini hep çeperdeki ve toplumsal-siyasal etkisi görece zayıf aktörlerle de ilişkili bir olgu olarak ele alma eğilimidir. İlk Trump Kabinesi'ne 2017-2020 arasında danışmanlık eden Kellyanne Conway, yeni Trump Hükümeti'nde görev alacak olan Robert F. Kennedy Jr., Elon Musk ve de ABD Temsilciler Meclisi Üyesi olan Marjorie Taylor Greene gibi siyaset ve medya dünyasındaki pek çok aktörün komple teorilerinin dolaşımına katıldığı düşünüldüğünde, komple teorilerinin toplumsal çeperlerle ilişkilendirilmesinin yeterli olmadığı görülmektedir. Son eksiklik ise; komple teorilerinin yaygınlığının nedenlerine odaklanan çalışmalara oranla, bu anlatıların toplumsal düzlemdeki dolaşımının somut etkilerine odaklanan çalışmaların görece azlığıdır. Pek çok araştırma hâlâ komple teorilerini patolojik bir bilgi düzensizliği olarak ele aldığından, bu anlatıların bireylerin siyasal tercihlerini nasıl değiştirdiği sorusunu göz ardı etmektedir.

Komple teorisi terimi, zaman zaman iktidarın stratejik olarak muhalif argümanların meşruiyetini azaltmak amacıyla kullandığı bir araç olsa da bu perspektifin, 2010'lar sonrası Türkiye bağlamını ya da 2016'da Donald Trump'ın başkanlığı ertesinde Amerikan siyasetinin yaşadığı dönüşümü açıklamakta zorlandığı da be-

lirtilmelidir. ABD’de yeniden başkan seçilen Donald Trump, girişimci Elon Musk veya Temsilciler Meclisi Üyesi Marjorie Taylor Greene, Türkiye’de ise bakan ya da milletvekillerinin yanı sıra cumhurbaşkanlığı danışmanları ya da hükümet politika kurulu üyeleri ya da ulusal medya kurumlarının editör ve yazarları gibi siyasal-ekonomik aktörlerin komplo teorisyeni olarak nitelendirilmekten çekinmedikleri veya bu nitelendirme nedeniyle toplumsal itibarlarında ve otoritelerinde aşınma olmadığı aşikârdır. Hatta tam tersine, komplo teorilerinin dolaşımına katılmanın ve bu katılımın olası itibar aşındırmasına kafa tutmanın pek çok figürün siyasal kariyerlerinde önemli ve gerekli gördüğü bir adım olarak ortaya çıktığı iddia edilebilir.

Siyaset ve medya dünyasındaki pek çok aktörün komplo teorilerinin dolaşımına katıldığı düşünüldüğünde, komplo teorilerinin toplumsal çeperlerle ilişkilendirilmesinin yeterli olmadığı görülmektedir.

Komplo teorilerinin bu değişen toplumsal işlevine, Türkiye bağlamında pek çok ulusal gazetede editörlük ve yazarlık yapan gazeteciler örnek olarak verilebilir. ABD’de de Laura Loomer ya da Alex Jones gibi aktörler, hem siyaset hem de medya dünyasında bugün komplo teorisi yaftasının 20. yüzyılda olduğu üzere bireylerin toplumsal itibarını zedelediğini ve hatta bireylerin bu ilişkilene aracılığıyla siyaset ve medyada görünürlük, konum ve sermaye devşirilebildiğini göstermektedir.

Siyasette, toplumsal ve ekonomik ilişkilerde, medyada oldukça görünürleşen ve normalleşen komplo teorileri, geleneksel bakış açısıyla bilimsel hakikatin anlaşıl-maması olarak ele alınmaktadır. Buna bağlı olarak da

Komplo teorilerini salt 21. yüzyılın istikrarsızlıklarını yansıtan bir yanlış bilme hâli ya da çeperlerdeki aktörlerin önemsiz anlatıları olarak değerlendirmek yerine, dolaşımı toplumsal alanda somut etkiler yaratan bir toplumsal pratik olarak düşünmek daha faydalı olabilir mi?

toplumsal çeperlerle ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle de komplo teorilerinin yeni formları göz ardı edilmektedir ve bu anlatıların dolaşımının somut etkileri anlaşıl-mamaktadır. Peki, komplo teorilerini salt 21. yüzyılın istikrarsızlıklarını yansıtan bir yanlış bilme hâli ya da çeperlerdeki aktörlerin önemsiz anlatıları olarak değerlendirmek yerine, dolaşımı toplumsal alanda somut etkiler yaratan bir toplumsal pratik olarak düşünmek daha faydalı olabilir mi? Komplo teorilerini alışlagelmiş analitik çerçevesi dışından anlamamanın temel koşulu, söz konusu anlatıların gündelik hayat içinde edindikleri işlevleri kavramaktır. Bu izlek sayesinde de komplo teorilerinin 21. yüzyılda büründükleri yeni formlar analiz edilmelidir. Gündelik siyasal dinamiklere odaklanan bu yaklaşım, komplo teorilerini yalnızca elitlerin toplumsal dinamikleri kendi çıkarlarına göre şekillendirmek için geliştirdiği ve yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir yanlış bilgi aracı olarak görmelidir. Bunun yerine, bu anlatıların “sıradan” olarak kabul edilen aktörler arasındaki ilişkilerde nasıl bir işlev üstlendiğine odaklanmalıdır. Bu bağlamda, inceleme odağı, devlet kurumlarına liderlik eden üst düzey bürokratların ya da siyasetçilerin komplo teorilerini kullanarak politikalarını nasıl meşrulaştırdığı değil; iktidar ilişkilerinin görece çevresinde yer alan sıradan aktörlerin bu anlatıları gündelik ilişkilerinde nasıl dolaşımında tuttukları olmalıdır.

TÜRKİYE'DE KOMPLO TEORİLERİ

2023'ün ikinci yarısı ve 2024 yılının başında yapılan görüşmelerde elde edilen bulgular, komplo teorilerinin tüm toplumsal katmanlar arasında yaygınlaştığını göstermektedir. Katılımcıların; yaş, eğitim düzeyi, kişisel/hanehalkı geliri, siyasi parti tercihi gibi faktörlerin çeşitliliğine rağmen ulusal ya da uluslararası ölçekteki pek çok olguyu açıklamak için komplo teorilerini kullandıkları gözlemlenmiştir. Siyasi parti tercihine bağlı olarak komplo teorilerinin repertuarında görece kozmetik değişiklikler olabilse de kötücül ve gizli aktörlerin gizli iş tutuşlarına dair yaygın kanaat not edilmelidir.

TABLO 1 TEMATİK SONUÇLAR

Temel Komplo Teorisi Temaları	Ortalama Değer (0-10)
Derin Devlet	5,88
Dış Güçler	7,01
Gizli Örgütler	6,84
Bilim/Tıp eksenli kaygılar	7,14
Cinsellik eksenli kaygılar	6,35

2024 yılı araştırması katılımcılarının komplocu bakışa yakınlığını tespit etmeyi amaçlayan ölçeğin tematik sonuçları (0, komplocu bakışa en uzak; 10, komplocu bakışa tam katılan değerleri ifade etmektedir.)

Buna rağmen, komplo teorilerinin farklı bağlamlarda farklı formlara büründüğü ve örneğin; ABD'de görece yaygın olan bir komplo teorisinin Türkiye'de aynı derecede ilgi görmediği özellikle belirtilmelidir. ABD gibi bağlamlarda merkezi hükümete duyulan güvensizliğin ifade edildiği ve anlatıcının kendisini Washington D.C.'deki federal hükümetle çatışma hâlinde kurguladığı "derin devlet" temalı komplo teorileri,

Komplo teorilerinin farklı bağlamlarda farklı formlara büründüğü ve örneğin; ABD'de görece yaygın olan bir komplo teorisinin Türkiye'de aynı derecede ilgi görmediği özellikle belirtilmelidir.

Türkiye'de aynı hatta ilerlememektedir. 2023 ve 2024 araştırmalarında pek çok katılımcı "derin devlet" merkezli anlatılarla, devletin çıkarları için gerektiğinde yasal olmayan mecralarda dahi işleyebilen, devletin bekası ve ulusun iyiliği için "kirli" işlere dahil olmaksızın imtina etmeyen ve de özünde anlatıcıların meşru gördüğü yapılanmaları ifade etmektedir. (Bu temsilin, ABD'de de olduğu üzere, toplumun çoğunluğunun

çıklarlarına aykırı amaçları olan ve meşruiyeti büyük oranda kaybolmuş olan merkezi hükümeti ele geçirmiş bir kliği işaret eden “derin devlet” anlatılarından farklı olduğuna hususi dikkat edilmelidir.) Deli Yürek ya da Kurtlar Vadisi gibi popüler dizilerde de işlenen bu algının, komplo teorilerinin Türkiye’de aldığı bu spesifik formları etkileyebildiği ve “derin devlet” temasının ABD’dekinin tam zıttı şekilde kurulmasında katkıda bulunmuş olabileceği akılda tutulmalıdır.

ABD ve Türkiye arasındaki ayrımlara rağmen, COVID-19 pandemisi, toplumsal kapanmalar ve aşı gibi deneyimler, bireylerin ve toplumsal grupların bedensel bütünlük ve otonomiye dair kaygılarını keskinleştirmekte ve –uluslararası araştırmalarda da görüldüğü üzere– salgın ve aşuların toplumsal amaçlarına dair girişimlerin meşruiyetini azaltmaktadır. Hem ABD’de hem Avrupa’daki pek çok ülkede hem de Türkiye’de pandeminin kendisinin ve pandemiye karşı yürürlüğe konulan (kapanma, test, aşı gibi) önlemlerin komplo teorileri prizması ışığında açıklandığı not edilmelidir. Odak grup katılımcılarından birinin COVID-19 salgınına dair ifadeleri, bu yöndeki yaygın hissiyatı örneklendirmesi bakımından önemlidir:

“Evet, genlerimizle oynuyorlar. Hatta bir de insanlara çip takılacak da! COVID dediler. ‘Hepimiz öleceğiz’ dediler. Apar topar aşılandı! Zaten kabul etmiyor; ‘kimseye zorla aşı yaptırmadık’ diyor. Her şeyimizle oynuyorlar. Şu an iki elimiz iki ayağımız var... Bakalım bundan sonra nasıl çocuklar dünyaya getireceğiz? Bilmiyorum.” (Serbest meslek, İYİ Parti, 41 yaşında, Kadın)

Bu katılımcının ifadelerinde somutlaşan bakış açısının ABD’deki yaygın komplo teorilerine paralel şekillendiğine ve bu ifadeler, komplo teorilerinin farklı bağlamlar arasında seyahat edebildiğine işaret etmektedir.

Bu ortaklaşma, görece daha zayıf olsa da eşcinsellik ekseninde yaşanan tartışmalarda da gözlemlenmektedir. Eşcinsel, biseksüel ve trans kimliklerin daha önce hiç olmadığı kadar görünürleşmesi ve hak talebi; pek çok katılımcı tarafından, örgütlü Lezbiyen, Gey, Biseksüel Transgender, Kuir + (*Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer* +, LGBTQ+) hareketinin on

yıllardır yürüttüğü mücadeleyle değil de Netflix ya da Disney + gibi popüler temsil üreticisi aktörlerin gizli planlarıyla ilişkilendirilmektedir. ABD’de özellikle Florida’da Vali DeSantis’in başını çektiği yasal düzenlemelere ya da Elon Musk ve Donald Trump’ın dile getirdiği “okulların, çocukları ebeveynlerinden habersiz cinsiyet değiştirme operasyonuna yönlendirdikleri” iddialarına paralel şekilde, pek çok katılımcı sosyal medya ve dijital içerik üreticilerinin heteronormatif olmayan cinsel yönelimleri kasten ve gizli bir plan dahilinde yaygınlaştırdığını iddia etmektedir. Aşağıda alıntılanan katılımcı ifadeleri LGBTQ+ kimlikler ekseninde gelişen komplo teorilerini örneklendirmektedir:

“Özellikle Netflix’te bu çok yaygın. Dolayısıyla orada çok görüyorum. Oradaki dizilerde, filmlerde. (...) Hani eşcinsellik çok işleniyor; o kadar olağan hâle getirebiliyor ki hani normalmiş ya (...) Türkiye’de de İstanbul’da da o kadar çoğaldı ki! Dolayısıyla biz öyle bir şeyden gelmiyoruz. Bizim jenerasyon daha doğrusu. Öyle bir şeyden gelmediğimiz için nasıl diyeyim... O jenerasyondayız. Yani bize göre eşcinsellik yasak, yanlış; ama ben kızıma bakıyorum. Eşcinsel arkadaşları var. Dolayısıyla gayet normal karşılıyor. Hani garip, normal değil.” [Emekli, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 57 yaşında, Kadın]

Benzer şekilde, öğrenci olan 20 yaşındaki erkek bir katılımcının; “Bundan devletlerin ve yani gizli örgütlerin nüfusu azaltmak için yararlandığını düşünüyorum” (Öğrenci, AKP, 20 yaşında, Erkek) şeklindeki ifadesi, LGBTQ+ merkezli tartışmaların, sadece belli bağlamlarda keskinleşen ahlaki normlar ekseninde değil de komplocu bakışın merkezine aldığı daha geniş ölçekli bir tartışmanın parçası hâline geldiğini göstermektedir. Aynı komplocu anlatının Rusya, Macaristan, Ermenistan ya da Gürcistan gibi bağlamlarda da dolaşımda olduğu düşünüldüğünde, komplo teorilerinin farklı toplumsal, siyasal ve ekonomik faktörlere rağmen bazı ortak temalar etrafında kümelenbildiğini de iddia etmek mümkündür.

Tablo 1’de de belirtildiği üzere, komplo teorilerinin açıklayıcı etkisinin en güçlü hissedildiği temalar iki temel gruba ayrılmaktadır: Bu grupların ilkinin uluslararası ilişkiler bağlamında Türkiye’nin kendine has

konumu özelinde özetlemek mümkündür. Bu anlatılar, temel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi ve devamı olarak Türkiye'yi diğer aktörlerden ayırıştırarak niteliklere işaret etmekte ve Türkiye'nin küresel düzlemdeki artan etki ve iktidarının "dış güçler" tarafından durdurulmaya çalışıldığını iddia etmektedir. Aktörlerin kimliği (ABD Hükümeti, İngiliz Kraliyet Ailesi, ya da "beş büyük aile") görece geçişkenlik gösterse de yabancı odakların Türkiye'nin hak ettiği konumu almasını engellemek için gizlice planlar yaptıklarına dair bir kanaat, bu anlatıların ortak noktasını oluşturmaktadır.

Uluslararası dinamiklerin yapıları ve işleyişleri nedeniyle komplo teorilerinin en belirginleştiği alan olmasına rağmen, katılımcıların komplo teorileri vasıtasıyla açıklama getirdiği en belirgin konu *bilimsel ve tıbbi gelişmelere dair hissedilen yaygın endişe* olmuştur. Neredeyse tüm katılımcıların kuvvetle ortaklaştığı bu anlatılar, genel olarak bilimsel gelişmeler ve yeni tıbbi araçlarla bireylerin bedensel bütünlük, kapasite ve otonomilerine yönelik manipülasyon yapıldığını iddia etmektedir. Bu anlatılar, görece farklı formlarına rağmen ("Koronavirüs, yaşlı nüfusu azaltmak için laboratuvarında geliştirildi," "aşı aracılığıyla insanlar robotlaştırıldı" ya da "zihin kontrol teknikleri ile bizi kontrol ediyorlar"), bireylerin bedenleri üzerinde dışsal bir kontrol ihtimaline işaret etmekte ve ulusal ve uluslararası sağlık tedbirlerini küresel sermaye ilişkileri çerçevesinde değerlendirmektedir.

Bu iki belirgin temaya ek olarak; komplo teorilerinin, toplumsal yaşamın köklü bir şekilde yeniden yapılandığı modern dünyadaki pek çok olguyu ve sorunu açıklamak için kullanıldığı da ifade edilmelidir. Bu giderek belirginleşen işlev, uluslararası ve ulusal gelişmeleri bazı gizli grupların kötücül iş birliklerinin sonucu olarak resmetmektedir. Bu kötücül gizli gruplar pek çok farklı form alıyor olsa da (çok uluslu şirketler, derin devlet, yabancı istihbarat örgütleri, masonlar, İlluminati vb.) bu anlatılar; ekonomik krizleri, çatışmaları, siyasal gelişme ve krizleri, toplumsal muhalefeti ya da sağlık krizlerini bu gizli grupların manipülasyonlarının bir sonucu olarak görmeleri noktasında ortaklaşmaktadır.

**Komplo teorilerinin,
toplumsal yaşamın köklü bir
şekilde yeniden yapılandığı
modern dünyadaki pek çok
olguyu ve sorunu açıklamak
için kullanıldığı da ifade
edilmelidir.**

KOMPLO TEORİLERİNİN TOPLUMSAL VE SİYASAL ETKİLERİ

Bu bulgular temelinde, komplo teorilerinin dolaşımının birbirleriyle ilişkili şu üç dinamiğine işaret edilmelidir:

- (1) Anlatıcının komploların hedef aldığı iddia ettiği siyasal gruba dahil olması;
- (2) Anlatıcının toplumsal-siyasal ilişkiler ağına, devletle hizalanarak, bir fail olarak dahil olması;
- (3) Aşağıdan yukarı yönelimli bir siyasal mobilizasyon ve yeni bir siyasi iklimin inşası.

Komplo teorilerinin dolaşımının yarattığı bu üç etkiyi takip etmek, söz konusu anlatıların Türkiye ve dünya siyasetine etkilerinin anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır.

1) ANLATIM VE AİDİYET

Komplo teorilerinin dolaşımının en temel toplumsal işlevlerinden biri; anlatıcının, anlatım vasıtasıyla kötücül-ötekiler ve iyi-biz ikiliğinde oluşturduğu, iyi-biz grubuna dahil etmesidir (Bale, 2007; Byford, 2011; Butter & Knight, 2015; Sağlam, 2021). Bu dahil olma durumu, komplo teorilerinin dolaşımına içkin bir toplumsal haritalandırma faaliyetinin sonucu olarak anlatıcının dahil olduğu ve özsel olarak iyi addedilen cemaatin ahlaki sınırlarının çizilmesine eşlik eder (Mahmud, 2012; Silverstein, 2002; Sağlam, 2024; Sağlam & Soytemel, 2024). Anlatının dolaşımına ka-

Komplo teorilerinin dolaşımının en temel toplumsal işlevlerinden biri; anlatıcının, anlatım vasıtasıyla kötücül-ötekiler ve iyi-biz ikiliğinde oluşturduğu, iyi-biz grubuna dahil etmesidir.

tılmak, bu bakımdan, hem siyasal grubun otonom bir üyesi olma durumunun altını çizmekte, hem de anlatıya içkin bir ötekileştirme mekanizması sebebiyle de bazı aktörleri bu ahlaki cemaatin dışında bırakmakta ve onları kendiliğinden-hep-kötücül ötekiler olarak işaretlemektedir. Mason gruplar üzerine yapılan araştırmalarda (Mahmud, 2012) da tartışıldığı üzere; komplo anlatılarının dolaşımı, aynı zamanda bu anlatıların kimi iyi ya da kötü olarak işaretlendiğini de göstermesi bakımından önemlidir.

Hemşire olan 40 yaşındaki kadın bir katılımcının sarf ettiği, *“Bizim yükselmemizi istemiyorlar. Türklerin hiçbir zaman yükselmesini istemiyorlar.”* (Hemşire, AK Parti, 40 yaşında, Kadın) ifadesinde ya da

45 yaşında olan ve bir temizlik şirketinde proje şefi olarak çalışan başka bir kadın katılımcının “*Herkesin gözü Türkiye’nin üzerinde.*” (Proje şefi, İYİ Parti, 45 yaşında, Kadın) ifadesinde de görülen bu bakış açısının farklı siyasal yönelime sahip katılımcılar arasında dahi oldukça yaygın olduğu tespit edilmiştir. Özel güvenlik görevlisi olan ve 37 yaşında olan erkek bir katılımcının sözleri, komplo teorilerinin dolaşımının yarattığı aidiyet hissini örneklendirmektedir:

“Yabancı ülkelerin ülkemizin üzerinde ve topraklarımızda, yer altı kaynaklarımızda ... şu ana kadar hep gözü vardır. Bundan sonra da olmaya devam edecektir. Yani, böl-parçala-yönet taktiğini uyguluyorlar. Bizi parçalamak, bölmek, istedikleri gibi karşılımlarına çıkmamamız, gelişmememiz, yani gelişmemizi engellemeleri. O yüzden bizi kendilerine tehdit olarak görüyorlar. En büyük şeyi bu! Hem Müslüman olmamızdan kaynaklı hem de diğer açıdan. Askeri olarak da nüfus olarak da... Çünkü biliyorlar. Yani dünyada en büyük tehdit kim olabilir? Tarihten de gelen bir şeyimiz var; Osmanlılar var. Ondan dolayı bizi her zaman tehdit olarak görüyorlar. O yüzden bizi bölmek de en büyük hedefleri.” (Özel güvenlik görevlisi, AK Parti, 37 yaşında, Erkek)

Bu alıntıda da görüldüğü üzere; komplo teorilerinin dolaşımına katılmak, topluluğun sınırlarını tekrar tekrar kurduğu için hem toplumsal grubu kendiliğinden, tutarlı, bütünlüklü bir varlık olarak resmeder hem de anlatıcılığı ve dinleyicileri bu topluluğun üyeleri olarak işaretler. Örneğin; Cezayir’deki iç savaş ekseninde gelişen komplo teorileri, toplumsal ve siyasal düzlemi görece istikrarlı iyi ve kötü kamplarına bölmekte (Silverstein, 2002) ve anlatıcıları da anlatım aracılığıyla iyi “biz” grubuna dahil etmektedir. Bu temsil ve dahil etme eylemi, hem topluluğun ahlaki niteliklerine dair bir fantezinin hem de cemaatin ahlaksızlık olarak nitelediği özelliklerin kamusal bir temsilini içeren anlatının temel kodlarının cemaatin diğer üyeleriyle paylaşılmasını içermektedir. Buna ek olarak, bu anlatıların genellikle bir azınlık ya da çeperlere itilmiş bir grubu hedefe almasında da görülebileceği üzere, komplo teorileri bütün toplumsal sorunların müsebbibi olarak resmedilen bir günah keçisi grubunu işaret ederek bireyi ve bireyin ait olduğu farazi toplumsal cemaati temsiller aracılığıyla inşa etmektedir (Giry,

2015). Söylenti ve komplo teorisi üzerine yapılan araştırmalarda da belirttiği üzere (Delouée, 2015), komplo teorilerinin muhteviyatı ve kötücül karakterlerin kimliği, toplumsal repertuarın belirli bir tarihsel andaki niteliğiyle ve anlatıcının dahil olduğu cemaatin kendini hangi erdemlerle ilişkilendirmeyi arzuladığıyla alakalıdır. Bu bakımdan, bir toplumsal düşünme pratiği olarak komplo teorilerinin anlatımı, hakikatin toplumsal bir ifadesi olmaktan ziyade toplumsallığı kuran bir mekanizma olarak algılanmalıdır.

Komplo teorileri bütün toplumsal sorunların müsebbibi olarak resmedilen bir günah keçisi grubunu işaret ederek bireyi ve bireyin ait olduğu farazi toplumsal cemaati temsiller aracılığıyla inşa etmektedir.

Burada, Delouée’nin analizindeki izlekten farklı olarak, bireyin toplumsal aidiyetinin, özsel bir ilişkinin toplumsal mekanizmalar aracılığıyla (yeniden) açığa çıkarılması olarak değil; zaten hep icra aracılığıyla geriye dönük olarak inşa edilen, devinimli bir olgu olarak alındığının da altı çizilmelidir. Bu bakımdan komplo teorilerinin içeriği, görece istikrarlı ve bütünlüklü-tutarlı olduğu farz edilen statik bir toplumsal kimliğin yansımaları olarak görülmemelidir. Tam tersine, komplo teorilerinin görece değişken ve dinamik muhteviyatı, toplumsal kimliği sürekli yeni formlar ve referanslarla tekrar tekrar kurmakta; ancak bu sürekli inşa sürecini bir özün yansımaları olarak temsil etmekte, neden-sonuç ilişkisini tersine çevirmekte ve gizlemektedir. Kimlik ve öznellik üzerine yapılmış olan akademik tartışmalara (Jenkins, 2014) paralel olarak, bu noktada kimliğin hep icraya bağımlı, özsel bir is-

tiktardan yoksun ve değişikliğe yapısal olarak açık bir olgu olduğunun altı çizilmelidir.

2) FAİLLİK VE SİYASAL YÖNELİMLER

Kompro teorilerinin dolaşımının toplumsal ve siyasal alanda yarattığı etkilerden genelde göz ardı edilen bir diğeri, anlatı aracılığıyla ortaya çıkan *faillik* (*agency*) olarak belirtilebilir. Kompro teorileri, alan yazınında uzun süredir ele alındığı formuyla; daha çok marjinalize, güçsüz(leşmiş), çepelerde konumlanmış ve statü kaybı yaşamış aktörlerle ilişkilendirilmiştir. Ancak 21. yüzyılda kompro teorilerinin dolaşımının, bireyin toplumsal alanda etki üretebilme kapasitesini arttırdığı (Mahmood, 2006) yeni ilişkilene biçimlerinden de bahsedilebilir. Özellikle Amerikan toplumunun ve siyasetinin klasik analizlerinde (Hofstadter, 1965); devletin toplumdan gizlediği çeşitli mevzular (uzaylıların varlığı, halk üzerinde tıbbi deneyler vb.) olduğunu iddia eden kompro teorisyenlerinin marjinalize, patolojik ve aile, iş, arkadaş gibi toplumsal ilişkilerini sürdürmekte zorlanan kişiliklerle temsil edildiği düşünülduğünde, kompro teorilerinin toplumsal alanda statü düşürücü bir rol oynadığı da iddia edilebilir. Bu toplumsal bağlamda, kompro teorisi teriminin ilişkilendirildiği kişilerin dünyayla paranoyak ve patolojik bir ilişkilene geliştirdikleri ve dünyayı “yanlış” anladıkları yönünde yaygın bir kanaat mevcuttu. Kompro teorisyeni yaftası da bu doğrultuda, bir toplumsal figürün meşruiyetinin aşınmasına sebep olmakta ve toplumsal, bilimsel ve siyasal saygınlığın tam zıttı bir konumlandırmaya işaret etmekteydi.

Faillik (*agency*): Bireylerin toplumsal alanda etki yaratabilme kapasitesi

Özellikle 1950’lerden 2000’lere kadar olan dönemde, saygınlık aşındırıcı yankıları nedeniyle kompro teorilerinin dolaşımına katılan öznelere iktidardan uzak veya iktidarla bir karşıtlık içinde, görece marjinalize olmuş, saygınlıklarını kaybetmiş, dünyanın hakikatini kavrayamayan, görece patolojik, çaresiz ve aciz resmedilmesi normal addedilmekteydi (Sağlam, 2022). Türkiye toplumsal yaşam ve siyasetinde görece bilinen

figürler olan Rıza Nur ve Yalçın Küçük’ün toplumsal saygınlıklarının belirgin şekilde azalmış olmasında da gözlemlenebilecek bu yaygın bakış açısı, toplumsal yaşamın kompro teorileri ekseninde ele alınmasını, anlatıcının bilimsel-toplumsal hakikatleri kavrayamaması olarak değerlendirmekte ve aktörü saygın toplumsal çevrelerden soyutlamaktaydı. Cumhuriyeti kuran seçkinler grubunun bir üyesi addedilen, Lozan’daki kalıcı barış müzakerelerinde Ankara Hükümeti’nin temsilcisi olan ve 1920-1928 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetlerinde bakanlık da yapan Dr. Rıza Nur’un giderek dozu artan komplocu tavrı ve görüşleri nedeniyle ve de dönem elitleri ve Mustafa Kemal ile yaşadığı çatışmaya eşlik eder şekilde gözden düşmesi ve yaşadığı statü kaybı bu minvalde değerlendirilebilir (Gürpınar, 2019; Sağlam, 2022).

1990’lardan itibaren Dr. Rıza Nur’un sabetaycı/dönme odaklı kompro teorilerini yeniden dolaşıma sokan Yalçın Küçük’ün akıbeti de benzer bir sürece işaret etmektedir. Akademide, bürokraside, siyasal cenahta ve de medyada görünürlük ve saygınlığı görece yüksek bir figür olan Küçük, 1990 sonrasında ve özellikle erken 2000’li yıllarda dönme/sabetaycı kompro teorilerini dillendirmedeki istekliliğinin de etkisiyle saplantılı ve patolojik bir figür olarak anılmaya başlamıştı (Arman & Küçük, 2004). Daha önce politik-ekonomi analizleri ve Devlet Planlama Teşkilatı deneyimi sebebiyle oldukça sözü geçen ve saygın bir aktörken, 2000’lerde Küçük’ün televizyon performansları ve de genel toplumsal gruplara ve siyasete dair tasavvurları akıl dışı ve komplocu addedilmekteydi.

Kompro teorilerinin dolaşımına katılmanın, özellikle 2010’lara kadar, acizlik ve patolojinin bir emaresi olarak görülmesinin temelinde, bu teorilerin dolaşımına katılan bireylerin toplumsal yaşamda sahip oldukları otonomilerinin ve özgürlüklerinin, gizli iş birlikleri tarafından aşındırıldığı ya da tamamen yok edildiği endişesi yatmaktaydı (Melley, 2000). Görece muktedir ya da kadir-i mutlak (*omnipotent*) aktörlerin iktidar ilişkilerini gizli şekilde kontrol ettiklerine dair bir ön kabulle hareket eden kompro teorilerinin, hâlihazırda anlatıcıları aciz ve kırılğan bir konuşma oturttuğunu (Bale, 2007; Byford, 2011; Fenster, 2008; Knight, 2002; Rabo, 2014) düşündüğümüzde, kompro teorilerinin dolaşımına katılmanın bireyleri

hem kötücül aktörler tarafından gizlice kontrol edilen iktidarın karşısında konumlandırmaktaydı hem de bireylerin bu her şeye muktedir kötücül aktörler karşısındaki derin acizliğinin altını çizmekteydi.

Ortadoğu coğrafyasındaki sıradan aktörlerin siyasal tahayyüllerinin irdelendiği akademik tartışmalarda, örneğin; yerel politikacıların “iplerini ABD’nin çektiği kuklalar” olduğuna dair yaygın kanaat, aynı zamanda Arapları, muktedir ve kontrole kadir ABD/İsrail karşısında güçsüz, kaybetmeye mahkûm ve aciz olarak da resmetmekteydi (Abrahamian, 1993; Butter & Reinkowski, 2014; Gray, 2010; Rabo, 2014). Batılı devletleri kadir-i mutlak aktörler olarak temsil eden ve Osmanlı-Türk siyasal-toplumsal bağlamını geri kalmış, güçsüz ve zayıf addeden geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet Dönemi komplo teorilerinde de benzer bir iktidar asimetrisinden ve benlik temsilinden bahsedilmekteydi (Gürpınar, 2019; Nefes, 2015; Sağlam, 2022; Yılmaz, 2011).

2000 sonrası dönemde özellikle 2010’larda belirginleşen yeni komplocu toplumsal ilişkilerde, geçmişte sıkça görülen güçsüzlük ve çaresizlik temsillerinin giderek zayıfladığı dikkat çekmektedir. Bunun yerine, gizli planları görebilen, bu bilgiler doğrultusunda harekete geçme yeteneğine sahip, kötücül komplocu aktörlerle eşit ya da onlardan daha güçlü ve iktidarla bütünleşmiş ya da hizalanmış bir özne temsili öne çıkmaya başlamıştır. Türkiye’de 1980 sonrası dönemde giderek güçlenen ve 2010’larda başat konuma gelen milliyetçi siyasal dalgayı destekleyen devlet dışı aktörlerin komplo teorilerinin dolaşımına katılması, bu aktörlerin geleneksel komplo teorisyeni etiketinin yarattığı devletle/iktidarla karşıtlık ve çatışma, marjinalize olma, saygınlık kaybı ya da patolojikleştirilme gibi etkiler üretmiştir. Tam tersine, komplo teorilerinin dolaşımına katılmak, günümüz Türkiye’sinde, devlet dışındaki görece sıradan aktörler için gündelik siyasete katılma; kendilerini ulus-devletin otonom ve muktedir özneleri olarak kurma ve temsil etme; devlet ve iktidarla bütünleşme ve hizalanma; ve nihayetinde de failleşme sürecinin bir basamağı ve aracı hâline gelmiştir.

Araştırmanın hem 2023 hem de 2024’te gerçekleştirilen görüşmelerinde, katılımcıların komplo tınılı ifadelerinde benzer temalar tespit edilmiştir. Öğrenci

olan 27 yaşındaki kadın bir katılımcının sarf ettiği, “Amerika’yı 21. yüzyılda tehdit edebilecek tek ülke Türkiye; çünkü manevi değerleri yüksek olan bir ülke varsa bu da Türkiye.” (Öğrenci/İşsiz, AK Parti, 27 yaşında, Kadın) veya yine öğrenci olan 23 yaşındaki başka bir kadın katılımcının sarf ettiği “Türk milleti sonuçta zeki, bayağı ilerici, ilerleyecek potansiyelde.” (Öğrenci, AK Parti, 23 yaşında, Kadın) ifadeleri komplocu bakışın hep anlatıcıları güçsüz temsil etmediğini ve yeni bir forma büründüğünü göstermektedir. Buna ek olarak, pek çok katılımcının katıldığını beyan ettiği “Batı devletlerinin hegemonyasına meydan okumaya muktedir yegâne ülke Türkiye’dir.” ifadelerinde de görüleceği üzere komplo anlatıları aracılığıyla ulusa ve ulusun üyelerine olumlu nitelikler atfedilmekte ve bu failler muktedir özneler olarak resmedilmektedir.

Komplo teorilerinin 21. yüzyılda aldığı yeni formların ve edindikleri yeni işlevlerin daha önceki formlardan bu derece köklü şekillerde ayrışması, sadece Türkiye bağlamına has bir durum değildir. Örneğin; Suriye’de yapılan çalışmalar da 2010’larda komplo teorilerinin getirdiği bakışın derin bir dönüşümüne işaret etmekte ve Arap Baharı sonrası dönemde daha önce muhataplarının tüm siyasal tahayyülünü şekillendiren ve Arap ulusunu kadir-i mutlak ve her şeyi gören Amerikan-İsrail komplosunun aciz kurbanı olarak resmeden komplo teorilerinin artık dolaşımında olmadığına dikkat çekmektedir (Rabo, 2014). Bu ani kopuş (ve beraberinde gelen anlatıcının kendisine ve dahil olduğu cemaate dair bir söylemsel dönüşüm), kitlelerin siyasete katılımının görece mümkün olmaya başladığı ve siyasal failliğin en kuvvetli formlarıyla toplumsal hareketleri güdülediği Arap Baharı’na denk gelmekte ve bu dönüşümün toplumsal-materyal temelini oluşturmaktadır.

Ancak, hususi olarak belirtilmelidir ki, Ortadoğu Arap toplumları arasında komplo teorilerinin yaygınlığını açıklamak için özellikle Amerikan siyaset bilimcileri tarafından sıklıkla işaret edilen otoriter-merkeziyetçi-paranoyak siyasal gelenek, yönetişimsel opaklık ve toplumsal muhalefet kanallarının yoksunluğu gibi açıklamalar (Gray, 2010) açıklayıcı etkisini büyük çoğunlukla yitirmiştir. Ek olarak, komplo teorilerinin dolaşımının 21. yüzyılda edindiği yeni işlevlere işaret etmek, bu yeni formların sadece toplumsal muhalefetin yeni siyaset yapma kanalları bulduğu Ortadoğu gibi

bağlamlarla kısıtlı olduğu anlamına da gelmemektedir. Küresel Kuzey ülkelerinde de komplo teorilerinin kökten bir dönüşüm yaşadığı, dolaşımına katılan öznelere marjinalize etmediği ya da patolojikleştirmediği anlaşılmaktadır. Bu yeni işlev aracılığıyla komplo teorilerinin, anlatıcı öznelere herkesin kavrayamadığı gizli iş tutuşları gören ve bu bilme ekseninde harekete geçebilen müktedir fail-öznelere olarak kuran bir işlev geliştirdiği gözlemlenmektedir. 2017-2021 yılları arasında ABD Başkanlığı'na üstlenmiş olan ve 2024 seçimlerinde yeniden seçilen Donald Trump, Temsilciler Meclisi'nde 2020'den beri görev yapmakta olan Marjorie Taylor Greene, Macaristan'da başbakanlık görevini sürdüren Viktor Orbán veya Polonya'da yakın zamana kadar iktidarda olan Hukuk ve Adalet Partisi'nin lideri Lech Kaczyński gibi aktörlerin çeşitli komplo teorileriyle ilişkilendirmelerine rağmen herhangi bir itibar kaybına uğramamaları, bu doğrultuda değerlendirilmeli; komplo teorilerinin 21. yüzyılda geçirdiği dönüşümün küresel boyutunun bir örneği olarak düşünülmalıdır.

**Sadece seçkinlerin değil,
devlet dışı aktörlerin
de komplo teorilerinin
dolaşımına katılması,
anlatıcıların itibarını
zedelememekte; aksine, bu
aktörlerin toplumsal statüsüne
ve eylem gücüne olumlu bir
katkı sağlamaktadır.**

Sadece seçkinlerin değil, devlet dışı aktörlerin de komplo teorilerinin dolaşımına katılması, anlatıcıların itibarını zedelememekte; aksine, bu aktörlerin toplumsal statüsüne ve eylem gücüne olumlu bir katkı sağlamaktadır. Bu durum, QAnon, Pizzagate, Büyük Yerinden Etme (*Great Replacement*), Büyük Reset

(*Great Reset*) ve Büyük Yalan (*Big Lie*) gibi anlatılar, hem siyasal partiler veya bakanlıklar gibi kurumsal yapılara nüfuz ettiği hem de bireylerin gündelik araçlar yoluyla siyasal süreçlere katılımını kolaylaştırdığı bir dönemin ürünü olarak değerlendirilebilir.

3) ŞÜPHE VE KOMPLOCU MOBİLİZASYON

Komplo teorilerinin anlatıcıların faillliğini pekiştiren bu yeni işlevlerine eşlik eden başka bir dinamik ise bu anlatıların dolaşımının yarattığı somut siyasal etkilere işaret etmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, komplo teorisi teriminin itibar aşındırıcı etkisi hem herhangi bir iktidar ağındaki her aktörü eşit şekilde etkilememekte hem de bu statü kaybı tehdidi 21. yüzyılda etkisini görece kaybetmiş görünmektedir. Bu dönüşümün en can alıcı etkilerinden biri; komplo teorilerinin artık sadece toplumsal çeperlerde konumlan(dırıl)mış, marjinalize (edilmiş), damgalanmış ve siyasal iktidarla çatışma ekseninde siyasallaşmış gruplarla ilişkilendirilmemesi olmuştur. 2000'ler sonunda, hem görece yüksek sosyo-ekonomik sermayeye sahip toplumsal gruplar arasında hem de siyasal iktidarın görece merkezindeki konumları işgal eden birey ve gruplarda komplo teorileriyle ilişkilenen ve dolaşımına katılan aktörlerin varlığında belirgin bir artış söz konusudur.

ABD'de komplo teorilerinin etkisine dair yapılan tartışmalarda altı çizildiği üzere (McIntosh, 2022); QAnon ve Pizzagate gibi teoriler üzerinden veya 2020 ABD Başkanlık Seçimleri'nde derin devletin müdahalesi olduğunu iddia eden anlatıların siyasal seçkinler arasında da yayılması ve kamusal mecralarda rahatlıkla ifade edilebilmesi, komplo teorilerinin hem siyasal-toplumsal alanın merkezine yerleştiğinin hem de sadece marjinal ve güçsüz addedilen aktörlerle ilişkilendirilemeyeceğinin bir göstergesidir. Britanya'daki medyanın ve siyasetçilerin, göç krizi ve Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden çıkma süreci (*Brexit*) ekseninde kullandıkları söylemlerle ilgili tartışmalarda da görüldüğü gibi (Madroane, 2021) komplo teorileri daha önce hiç olmadığı kadar anaakım söylemlere sirayet etmekte ve itibar aşındırıcı temel etkilerini de kaybetmiş görünmektedir.

Bu merkeze yerleşme ve sonrasında gelen iktidarlaşma sürecini takiben, komplo teorilerinin dolaşımına katılmak artık anlatıcıları gayrimeşru, patolojik, aciz, marjinal ya da bilgisiz olarak işaretlememekte ve komplo teorilerinin 21. yüzyılda yaşadığı derin dönüşümü apaçık ortaya koymaktadır.

Bu görece yeni dönüşüme işaret etmek, komplo teorilerinin uzun tarihleri boyunca hep siyasal bir imgelemi de harekete geçirdiklerini inkâr etmek anlamına gelmemelidir. Komplo teorilerinin dolaşımıyla harekete geçen tahayyülün devlet politikalarına kaynaklık edebileceği, resmî kurumların söylemlerinin merkezine oturabileceği veya geniş kitlelerin siyasal ve toplumsal hayatı kavrayışını şekillendirebileceği eskiden beri tartışılan bir husustur (Bretfeld, 2018). Nazi Almanyası'ndaki savaş ve soykırım politikalarına kaynaklık eden anti-Semitik komplo teorilerini, 1950'ler ABD'sinde Senatör Joseph McCarthy liderliğinde gerçekleşen Sovyet ajanı paranoyaları, Ortadoğu'da hâlâ devam etmekte olan anti-Amerikan komplocu bakış ya da Türkiye'de 2013'de cereyan eden Gezi Parkı Protestoları'na iktidar kanadından verilen komplo-merkezli cevap hatırlandığında, komplo teorilerinin uzun süredir ve neredeyse kesintisiz şekilde siyasetle iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Son 20 yılda yaşadığımız değişiklik, bu bakımdan, komplo teorilerinin dolaşımının daha önce var olmadığı hâliyle bir siyasal etki yaratmasına işaret etmemekte, tam tersine bu etkinin daha görünür ve –diğer toplumsal, teknolojik, ekonomik ve siyasal istikrarsızlık ve dönüşümlerin de etkisiyle– şiddetli hâle geldiği ve de siyasal süreçlerde aşağıdan yukarıya doğru bir etki üretmeye başladığı yeni bir safhada olduğumuzu göstermektedir.

Söylenti ve komplo teorilerinin toplumsal hayat içinde yarattığı hareketlenmeleri batı-dışı bağlamlarda analiz eden çalışmalarda da (Nijerya'dan bu yönde bir tartışma için bakınız, Bastian, 2003), giderek daha görünür hâle gelen ve keskinleşen toplumsal eşitsizlikler ekseninde gelişen komplo teorilerinin, hınc gibi duygulanımları ve linç gibi toplumsal şiddeti nasıl körükleyebildiği açıkça görülmektedir. Türkiye'de, “dış mihraklar,” “faiz lobisi” veya “dünyayı yöneten beş aile” gibi farklı biçimlerde ortaya çıkan, ancak özünde kötücül olarak görülen aktörlerin ulusa ve devlete karşı gizli planlar yürüttüğüne inanan bu bakış açı-

sı, bitmek bilmeyen bir şüphecilik yaratmaktadır. Bu süreç, sıradan vatandaşların adeta birer polis gibi hareket etmelerine yol açmakta ve muhalif gruplar, ziyaretçiler ve azınlıklara yönelik toplumsal şiddet dalgalarını körüklemektedir (Akarsu, 2020). Gündelik hayat içinde işleyen bu dinamiğin ürettiği vijilantizm ve yasayı aşkın şiddet (Sağlam, 2021; Yonucu, 2022), hem bu aktörleri devletin sadık özneleri olarak siyasal süreçlere dahil etmekte hem de bu yasayı aşkın şiddet aracılığıyla bu siyasallaşmış öznelerin failliğini şekillendirmektedir. Bu özneleşme ve failleşme, sadece devlet kurumlarına liderlik eden görece seçkin aktörlerin yukarıdan aşağı işleyen politikalarının bir sonucu değildir. Aynı zamanda sıradan aktörlerin siyasal süreçler üzerinde genellikle göz ardı edilen ve beklenmedik şekilde etkili olan, aşağıdan yukarıya işleyen bir dinamiğe işaret etmektedir.

**Türkiye’de, “dış mihraklar,”
“faiz lobisi” veya “dünyayı
yöneten beş aile” gibi farklı
biçimlerde ortaya çıkan, ancak
özünde kötücül olarak görülen
aktörlerin ulusa ve devlete
karşı gizli planlar yürüttüğüne
inanan bu bakış açısı, bitmek
bilmeyen bir şüphecilik
yaratmaktadır.**

Komplo teorilerinin siyasal süreçlere aşağıdan yaptığı bu etkinin, sadece siyasal sistemlerin otokratik-popülist baskı karşısında görece zayıf olduğu düşünülen geleneksel Batı-dışı Küresel Güney bağlamlarında gözlemlenmediğinin altı çizilmelidir. Bu bakımdan, daha önceleri Afrika, Latin Amerika ya da Ortadoğu coğrafyalarına dair siyasal-toplumsal analizlerde

belirginleşen kanının artık küresel bir olgu olarak görülmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Batı-dışı bağlamlara dair temsillerde işaret edilen, toplumsal şiddeti kontrol altına alamayan zayıf/başarısız devlet temsiline aksine, komplo teorilerinin dolaşımına eşlik eden bu siyasal mobilizasyonun (Weberci anlamıyla meşru şiddet araçları üzerinde tekel olabilmış güçlü sosyal devletin var olduğu düşünülen) geleneksel Batı bağlamlarında da görüldüğü özellikle belirtilmelidir.

Antropoloji literatürüne araştırma konusu olarak görece yeni giren bu mevzu üzerine yapılmış son çalışmaların bulguları da bu yönde bir dönüşüme işaret etmektedir. İtalya, Hollanda ve Almanya’da yapılan araştırmalar, komplocu bakış açısının mahalle düzeyindeki gözlem örgütlenmelerini teşvik ettiğini göstermektedir. Bu çalışmalar, sıradan vatandaşların, kayb olduğu düşünülen toplumsal güvenlik ve huzuru yeniden sağlamak amacıyla, güvenlik gibi geleneksel olarak devletin tekelinde olan alanlara mahalle beçiliği gibi girişimlerle aktif bir şekilde katıldıklarını ortaya koymaktadır (Ivasiuc, 2015). Aynı doğrultuda, Doğu ve Güneydoğu Avrupa’da da Ortadoğu’daki istikrarsızlık ve savaşlar nedeniyle oluşan göç dalgasını ulusal-dini kimliklerine tehdit olarak algılayan sıradan aktörler, sınırlarda sivil “devriye” olarak devlete ait olduğu düşünülen temel vazifeleri üzerlerine almakta ve bu süreç içinde siyasal-ulusal failliklerini inşa etmektedir (Bulgaristan-Türkiye sınırından bu yönde bir örnek için bakınız; Ilieva, 2022). Almanya’da da benzer bir dinamik Federal Cumhuriyet’in meşruiyetini inkâr eden *Reichsbürger* (İmparatorluk Vatandaşı) hareketi üzerinden gözlemlenebilir (van Buuren, 2023). Bu hareketin, nasıl sadece görece egzantrik, marjinal, patolojik ama nihayetinde aciz aktörlerin görece akıl dışı bir inancı olmaktan öte, görece eğitilmiş, saygın ve kamu kurumlarında ciddi pozisyonlar işgal eden aktörlerin geliştirdiği bir darbe planının 2022’de ortaya çıkmasıyla daha da netlik kazanmıştır. Yine aynı doğrultuda, ABD’de 2020 Başkanlık Seçimleri’ni aslında Donald Trump’ın kazandığını ancak derin devlet ve uluslararası aktörlerin

Joe Biden’ı başkan yapmak için oyları çalıp, manipüle ettiğini iddia eden komplo teorileri pek çok kişinin 6 Ocak 2021’deki Capitol Baskını’na katılımını etkilemiştir.

Bu nedenle, 2000 sonrası dönemde komplo teorilerinin dolaşımının yarattığı somut siyasal etkilerin, sadece demokratik kurum ve normların yeterince güçlü olmadığı bağlamlarda değil, aynı zamanda demokratik kontrol mekanizmalarının ve bağımsız medyanın görece güçlü olduğu bağlamlarda da görülmeye başlandığı söylenebilir. Bu yeni dinamiğin temel önemi, komplo teorilerinin dolaşımının bu dolaşıma katılan aktörlere kendilerini siyasal bir özne olarak yeniden inşa etme imkânı vermesi ve bu özneliği bir fail olarak, diğer toplumsal aktörleri etkileyerek gerçekleştirmeleri olarak özetlenebilir. Komplo teorileri ithafına yapışık olduğu iddia edilen statü/itibar kaybı gibi etkilerin görece silikleşmesine de eşlik eden bu süreç hem seçmen davranışını etkilemekte hem de kurumların gündelik işleyişini radikal şekilde dönüştürmektedir.

Komplo teorileri ithafına yapışık olduğu iddia edilen statü/itibar kaybı gibi etkilerin görece silikleşmesine de eşlik eden bu süreç hem seçmen davranışını etkilemekte hem de kurumların gündelik işleyişini radikal şekilde dönüştürmektedir.

KOMPLO TEORİLERİNİ ANLAMAK NEDEN ÖNEMLİ?

Hepimizin görece aşına olduğu komplo teorilerinin, hem demokratik normlara, kurumlara ve süreçlere güven üzerinde yaptığı olumsuz etki hem de oy verme gibi demokratik bir toplumsal yaşam için hayati öneme sahip siyasal davranışları etkileme potansiyeli açıktır. Bu nedenle komplo teorilerinin 21. yüzyılda büründüğü yeni formları ve yarattığı etkileri daha iyi anlamak demokratik kurumların popülist-otoriter riskler karşısındaki sağlamlığı için büyük önem arz etmektedir.

Farklı mecralarda farklı formlara bürünmelerine rağmen, bu etkilerin belli bazı ortak örüntülerle şekillendiğinin ve bağlamlar arasında etkileşim olduğunun da altı çizilmelidir. Örneğin; küresel elitlerin aslında sürüngen (*reptilian*) olduğunu ve aldatici şekilde insan formuna büründüğünü iddia eden komplo teorileri, 2000 sonrasında İngiltere’de David Icke tarafından popülerleştirilmesini takiben ABD’de de hızla yayılmıştır. Sürüngenler komplo teorisinin son beş yılda, sosyal medya gibi mecralar aracılığıyla Türkiye’de de yaygınlaşmaya başlaması, bu anlatıların, farklı bağlamlar arasındaki geçirgenlikten faydalanarak yaygınlaştığını göstermektedir.

Komplo teorilerinin artan yayılımı ve etkisi tartışılırken, uluslararası parametrelere olan görece büyük etkisi nedeniyle, özellikle ABD’de son dönemde yaşanan çalkantılara dikkat çekilmelidir. Komplo teorileri artık siyasetle ilişkisi görece zayıf temalarla (örneğin, “uzaylıların varlığı derin devlet tarafından gizleniyor”) sınırlı kalmamakta; doğrudan siyasal aktörleri ve süreçleri hedef alan yeni bir örüntü ortaya koymaktadır. Son 10 yılda, COVID-19 pandemisinin küresel elitler tarafından dünya nüfusunu azaltmak

Komplo teorileri artık siyasetle ilişkisi görece zayıf temalarla sınırlı kalmamakta; doğrudan siyasal aktörleri ve süreçleri hedef alan yeni bir örüntü ortaya koymaktadır.

amacıyla kasti olarak yayıldığını iddia eden (*Great Reset*) gruplar, sosyal medya platformlarında ve kamusal alanlarda toplumsal sağlık tedbirlerine karşıtlıklarını düzenli olarak dile getirdiler. Tea Party hareketi ve Evanjelist Hıristiyan radikalizmi ile iç içe geçen ve Amerika’nın sanayileşme sonrası dönüşümünün sancılarını yansıtan bu süreçte, pek çok siyasal ve toplumsal aktör, QAnon, Pizzagate ve “*Big Lie*” anlatılarıyla

dikkat çekti. Bu anlatılar, Demokrat Parti’de görev alan siyasetçileri şeytanlaştıran, siyasal elitleri çocuk istismarıyla suçlayan ve “aslında Donald Trump’ın kazandığı 2020 seçimlerinin sonuçlarını Amerika’yı dize getirmek amacıyla Joe Biden kazanmış gibi manipüle edildiğini” iddia eden komplo teorilerini dolaşımında tuttu.

Bu anlatılar önceleri siyasal analistlerin ve anaakım medya mensuplarının alaycı bakışıyla ciddiye alınmasa da ve çoğu zaman siyasal etkisi görece az “aşırı uç” gruplarla ilişkilendirilip önemsenmese de ABD’de 6 Ocak 2021’de gerçekleşen Capitol Baskını sırasında bu anlatıların toplumsal ve siyasal süreçlerdeki etkisinin beklenenden daha kitlesel, radikal ve somut olduğu ortaya çıktı. Bugün pek çok siyaset bilimci komplo teorilerinin toplumsal ve siyasal düzlemde daha önce öngörülmeyen pek çok etki yarattığı hususunda mutabıktır. Komplo teorilerinin dolaşımının ABD bağlamındaki temel etkileri, giderek keskinleşen kutuplaşma ve kamplaşmada; uzlaşma kültürünün ve demokratik tartışma süreçlerinin atılmasında ve meşruiyetlerinin aşınmasında; popülist-milliyetçi anlatıların anaakım hâle gelip normalleşmesinde ve de demokratik kurumlara, normlara ve süreçlere yapılan sıra dışı müdahalelerde görülebilmektedir. Bu bakımdan, özellikle ABD’de, komplo teorilerinin giderek normalleştiğini ve siyasal söylemlere giderek daha da fazla etki ettiğini iddia etmek mümkündür.

21. yüzyılın geride bıraktığımız ilk çeyreğindeki bu normalleşmeye ve anaakımlaşmaya ek olarak, ABD’de komplo teorilerinin toplumsal statüsünün de derin bir değişim yaşadığından bahsedilebilir. Daha önce anlatıcının toplumsal itibarını ciddi şekilde zedeleyebilen bir hafta olan komplo teorisi, bugün pek çok anaakım figür tarafından dile getirilebilmekte ve bu normalleşmeye eşlik eder şekilde, anlatıcıların toplumsal saygınlıklarını zedelememektedir.

Son olarak, Eylül 2026’da North Carolina’yı etkileyen Helene Kasırgası hakkında, ABD Temsilciler Meclisi Üyesi Marjorie Taylor Greene, bu olayı “Demokrat Parti’nin kontrolündeki derin devletin, seçimde hile yapmak için oy verme kurallarını gevşetmeyi amaçlayan bir manipülasyonu” olarak yorumladı. Bu örnek, komplo teorilerinin giderek daha görünür hale geldi-

ğini ve siyasal karar alma mekanizmalarında önemli konumlarda bulunan kişiler tarafından da dile getirildiğini göstermektedir. Ayrıca, bu teoriler, çeşitli olayları siyasal kurumlar ve süreçlerle ilişkilendirerek geniş kitleleri harekete geçirme gücüne sahiptir. Bu gelişmeler ışığında, Batı ülkeleri açısından 21. yüzyıl komplo teorilerinin siyasal önem ve işlevinin iyice belirginleştiği bir sürece işaret etmektedir.

Çeperden merkeze doğru reaksiyonun daha kuvvetli hissedildiği Batı ülkelerindeki sürece paralel şekilde, Türkiye’de de komplo teorileri 2000 sonrası dönem için siyasetle ve diğer toplumsal tartışmalarla iç içe geçmiş bir resim çizmektedir.

Çeperden merkeze doğru reaksiyonun daha kuvvetli hissedildiği Batı ülkelerindeki sürece paralel şekilde, Türkiye’de de komplo teorileri 2000 sonrası dönem için siyasetle ve diğer toplumsal tartışmalarla iç içe geçmiş bir resim çizmektedir. Kurtlar Vadisi dizisinin hakikatin bir temsili addedildiği 2000’lerde, “derin devlet” anlatıları Ergenekon ve Balyoz Davalarıyla kamuoyu söylemine iyice yerleşmiş ve kötücül gizli aktörlerin kapalı kapılar ardından kendi çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla bazı komplolar tertip ettiklerine dair kanı kitleler arasında hiç olmadığı kadar popülerleştirmişti. 2013’teki Gezi Parkı Protestoları’na hükümet kanadından yükseltelen “dış mihraklar” merkezli komplo teorileri ve takip eden yıllarda sıklıkla dile getirilen “faiz lobisi” anlatıları komplo teorilerini hem kurumsal siyasal söylemlerin hem de gündelik siyasetin bir parçası hâline getirdi.

2010'larda iyice belirginleştiği üzere, kabine üyeleri, akademisyenler ve anaakım gazeteciler tarafından dahi sıklıkla dile getirilmeye başlanan bu anlatılar ile güncel sosyo-ekonomik gelişmeler daha büyük ölçekli ama görece örtük çatışmalara entegre edilmekte ve komplo teorilerinin toplumsal dinamikleri açıklamada geçer akçe bir form olduğuna dair bir kanaat oluşmaktaydı. Anlatıcılar için artık toplumsal itibar kaybı yaratmayan (ve hatta anlatıcıların iktidarla ilişkilerini pekiştiren) komplo teorileri, yeni edindikleri bu görünürlük ve kurumsallığın da etkisiyle toplumsal gruplar arasında hızla yayılmaya ve siyasal süreçlere doğrudan etki etmeye başlamıştır. Her geçen gün gazetelerde kendilerine yer bulan bu yayılım, biyolojik araştırmalar için göçmen kuşlara takılan takip cihazların Mossad'ın casusluk teçhizatı olarak değerlendirilmesinden "dış mihrakların" Türkiye'yi bölmesini engellemek için dolar yakılmasına kadar pek çok farklı toplumsal pratiği tetiklemektedir.

Komplo teorilerinin dolaşımı bu bakımdan, bir anlam dünyası yaratmakta; sadece bu anlam dünyası dahilindeki siyasi davranış ve seçimleri meşru olarak temsil etmekte ve de bu yolla, bireyleri belirli siyasal kümelere doğru yönlendirmektedir.

Komplo teorilerinin ABD ve Avrupa bağlamında yarattığı siyasi etkilere benzer şekilde Türkiye'de komplo teorilerinin dolaşımı; siyasal ve toplumsal kutuplaşma, artan toplumsal şiddet, daralan muhalefet ve siyasal tartışma alanı, güvenikleştirme siyaseti ve artan milliyetçilik gibi temel dinamiklerle yakından ilişkilidir.

Temel olarak, bu rapor aracılığıyla komplo teorilerinin salt söylem düzeyinde ele alınmaması gerektiğinin altı çizilmiş ve bu anlatıların dolaşımının somut siyasi etkiler ürettiği iddia edilmiştir. Komplo teorilerinin ABD ve Avrupa bağlamında yarattığı siyasi etkilere benzer şekilde Türkiye'de komplo teorilerinin dolaşımı; siyasal ve toplumsal kutuplaşma, artan toplumsal şiddet, daralan muhalefet ve siyasal tartışma alanı, güvenikleştirme siyaseti ve artan milliyetçilik gibi temel dinamiklerle yakından ilişkilidir. Bu görece geniş ölçekli süreçlere ek olarak; bireylerin siyasi tercihlerinin, oy verme davranışlarının, seçimler arası siyasal tercihleri arasındaki geçirgenliğin de yine komplo teorilerinin yarattığı bağlam içinde şekillendirildiği akılda tutulmalıdır. Komplo teorilerinin dolaşımı bu bakımdan, bir anlam dünyası yaratmakta; sadece bu anlam dünyası dahilindeki siyasi davranış ve seçimleri meşru olarak temsil etmekte ve de bu yolla, bireyleri belirli siyasal kümelere doğru yönlendirmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hem ABD gibi demokratik kurum ve süreçlerin görece istikrarlı addedildiği Batı ülkelerinde hem de 2000'lerin popülist-otoriter dalgasından daha çok etkilenen Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Ortadoğu gibi bağlamlarda, komplo teorilerinin siyasal alana yaptığı etki giderek artmaktadır. Siyasetle komplo teorileri arasındaki etkileşimin daha önce hiç olmadığı kadar belirginleştiği bu dönemde çoğu analiz komplo teorilerini hâlâ görece marjinal aktörlerin dünyayı yanlış okuması olarak okurken, bu rapor komplo teorilerinin artık anaakım bir olgu olduğunun ve toplumsal ve siyasal alanda göz ardı edilemeyecek derecede etkin ve önemli bir rol oynamaya başladığının altını çizmektedir. Hem Donald Trump'ın zaferiyle tamamlanan ABD Başkanlık Seçimleri'nde hem de Türkiye'de toplumsal ve siyasal olguların tartışılma biçimlerinde açığa çıktığı hâliyle komplo teorileri, bugünün dünyasında siyasal alanın işleyişine kapsamlı bir şekilde etki etmektedir.

Bu yeni küresel bağlam ekseninde, bu raporda komplo teorilerinin dolaşımının siyasi etkileri tartışıldı. Bu raporda, komplo teorilerinin dolaşımının, bazı siyasi dinamiklerle ilişkili olmasına rağmen, 21. yüzyılda deneyimlenen köklü siyasal, sosyo-ekonomik, teknolojik ve iletişimsel dönüşümlerin ışığında yeni bazı işlevler edindiği ve bu işlevlerin bireyleri ve grupları kapsamlı şekilde etkilediği iddia edilmektedir. Bu yeni dinamikler, bireyi kendiliğinden ve hep iyi olduğu addedilen bir gruba dahil etmekte ve bu dahil etmeye paralel şekilde de siyasal öznelliğini şekillendirmektedir. Siyasal öznelliğin inşa ve icrası sürecinde, komplo teorilerinin dolaşımına katılan aktörlerin failliklerinin şekillendiği ve güçlendiği görülmektedir.

Bu tartışma, aynı zamanda bu dolaşımın yeni bir siyasal mobilizasyonu tetiklediğini ve bu mobilizasyonun küresel ölçekte gözlemlenebildiğini vurgulamaktadır.

Komplo teorilerinin yeni dinamiklerine değinilen bir diğer nokta, komplo teorilerine sadece toplumsal statüsü ve sosyo-ekonomik kaynakları görece düşük birey ve grupların dolaşımında tuttuğu ve kendiliğinden yanlış anlatılar olarak yaklaşmanın bu anlatıların yarattığı somut etkileri görmemizi engellediği iddiasıdır. Komplo teorilerinin 21. yüzyılda edindikleri görünürlüğe eşlik eden anaakımlaşma sürecine de işaret edilen bu tartışma ile aynı zamanda, komplo teorilerinin siyasal davranışlara ve süreçlere etki ettiğinin altı çizilmektedir.

Bu bulgulardan hareketle, komplo teorileriyle mücadele stratejileri geliştirilirken, komplo teorilerinin 21. yüzyılda edindikleri yeni formların dikkate alınması gerekmektedir. Bu stratejiler sadece hakikati konvansiyonel medya araçlarıyla tekrar sunmanın ötesine geçmeli ve bireylerin bu anlatılar aracılığıyla deneyimlediği faillik ve aidiyet deneyimlerini de akılda tutmalıdır. Bu nedenle raporda, demokratik kurum ve süreçlerin komplo teorilerinin yıkıcı etkilerinden korunmasının daha kapsamlı bir mücadele gerektirdiğine işaret edilmektedir.

Komplo teorilerinin 21. yüzyıldaki işleyiş ve etkilerini göz önüne alarak şu hususlar akılda tutulmalıdır:

- Komplo teorileriyle mücadele için tasarlanan politika, eğitim ve araçlar sadece bu anlatıların yanlışlığına odaklanmamalıdır.

- Komplo teorilerinin dolaşımına katılan birey ve gruplara tepeden bakan, onları patolojik olarak resmeden analizlerden kaçınılmalıdır.
- Komplo teorilerinin tutarlık ve bütünlük kaygısı olmadığından, bu anlatılar mantıksal tutarsızlık iddiasıyla çürütülmeye çalışılmamalıdır.
- Komplo teorilerinin bilimsel bilginin yeniden sunumuyla ortadan kalkması beklenmemelidir.
- Veri teyidi temelinde işleyen medya araçlarının (örneğin; *fact-checking*) sınırlı bir etkiye sahip olduğunun farkında olunmalıdır.
- Komplo teorileri vasıtasıyla bireylerin siyasete dahil olabilmesi bir çekim unsuru olarak not edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (1993). *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. University of California Press.
- Akarsu, H. (2020). Citizen forces: The politics of community policing in Turkey. *American Ethnologist*, 47(1), 27–42.
- Arman, A., & Küçük, Y. (2004). Ayşe Arman Yalçın Küçük ile röportajının 2. bölümünü yayınladı! *Hürriyet*. Erişim: <https://www.haber3.com/guncel/ayse-arman-yalcin-kucuk-ile-roportajinin-2-bolumunu-yayinladi-haberi-7058>
- Bale, J. M. (2007). Political paranoia v. political realism: On distinguishing between bogus conspiracy theories and genuine conspiratorial politics. *Patterns of Prejudice*, 41(1), 45–60.
- Bastian, M. L. (2003). “Diabolic realities”: Narratives of conspiracy, transparency, and “ritual murder” in the Nigerian popular print and electronic media. H. G. West & T. Sanders (Eds.), *Transparency and conspiracy: Ethnographies of suspicion in the new world order* (ss. 65–91). Duke University Press.
- Bretfeld, S. (2018). Buddhism endangered by hidden enemies: Conspiracy narratives in Sri Lankan Buddhist present and past. D. Dyrendal et al. (Eds.), *Handbook of conspiracy theory and contemporary religion* (ss. 255–278). Brill.
- Butter, M., & Knight, P. (2015). Bridging the great divide: Conspiracy theory research for the 21st century. *Diogenes*, 62(3–4), 17–29.
- Butter, M., & Reinkowski, M. (Eds.). (2014). *Conspiracy theories in the United States and the Middle East: A comparative approach*. De Gruyter.
- Byford, J. (2011). *Conspiracy theories: A critical introduction*. Springer.
- Delouée, S. (2015). Repeating is not believing: The transmission of conspiracy theories. *Diogenes*, 62(3–4), 56–63.
- Erdoğan, E., Uyan-Semerci, P., Eyolcu-Kafalı, B., & Çaytaş, Ş. (2022). *İnfodemi ve bilgi düzensizlikleri: Kavramlar, nedenler ve çözümler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fenster, M. (2008). *Conspiracy theories: Secrecy and power in American culture* (Rev. ed.). University of Minnesota Press. (İlk basım yılı 1999).
- Giry, J. (2015). Conspiracy theories: Archaeology and morphology of a political myth. *Diogenes*, 62(3–4), 30–37.
- Gray, M. (2010). *Conspiracy theories in the Arab world: Sources and politics*. Routledge.
- Gürpınar, D. (2020). *Conspiracy theories in Turkey: Conspiracy nation*. Routledge.
- Hofstadter, R. (2012). *The paranoid style in American politics and other essays*. Vintage. (İlk basım yılı 1965).
- Ilieva, K. (2022). Framing the “refugee hunter”: Gender and nationalist perspectives on border vigilance in Bulgaria. *Conflict and Society*, 8(1), 90–105.
- Ivasiuc, A. (2015). Watching over the neighbourhood: Vigilante discourses and practices in the suburbs of Rome. *Etnofoor*, 27(2), 53–72.
- Jenkins, R. (2014). *Social identity*. Routledge.

- Knight, P. (2002). *Conspiracy nation: The politics of paranoia in postwar America*. NYU Press.
- Mädroane, I. D. (2021). Populist conspiracy rhetoric and arguments on EU immigration: An exploratory analysis of pro-Brexit newspapers. A. Önerfors & A. Krouwel (Eds.), *Europe: Continent of conspiracies: Conspiracy theories in and about Europe* (ss. 138–162). Routledge.
- Mahmood, S. (2006). Feminist theory, agency, and the liberatory subject: Some reflections on the Islamic revival in Egypt. *Temenos—Nordic Journal of Comparative Religion*, 42(1), 31–71.
- Mahmud, L. (2012). The world is a forest of symbols: Italian Freemasonry and the practice of discretion. *American Ethnologist*, 39(2), 425–438.
- McIntosh, J. (2022). The sinister signs of QAnon: Interpretive agency and paranoid truths in alt-right oracles. *Anthropology Today*, 38(1), 8–12.
- Melley, T. (2000). *Empire of conspiracy: The culture of paranoia in postwar America*. Cornell University Press.
- Nefes, T. S. (2015). Understanding anti-semitic rhetoric in Turkey through the Sèvres syndrome. *Turkish Studies*, 16(4), 572–587.
- Pelkmans, M., & Machold, R. (2011). Conspiracy theories and their truth trajectories. *Focaal*, 59, 66–80.
- Rabo, A. (2014). “It has all been planned”: Talking about us and powerful others in contemporary Syria. M. Butter & M. Reinkowski (Eds.), *Conspiracy theories in the United States and the Middle East: A comparative approach* (ss. 212–228). De Gruyter.
- Saglam, E. (2021). Taking the matter into your own hands: Ethnographic insights into societal violence and the reconfigurations of the state in contemporary Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 21(2), 213–230.
- Saglam, E. (2022). Subjectivity, mobilization, and everyday politics: Insights from reconfigurations of conspiracy theories in Turkey. *Social Research*, 89(3), 831–857.
- Saglam, E. (2024). Conspiracy theories as productive practices: Toward a theory of conspiratorial style, agency, and politics. *Annual Review of Anthropology*, 53, 261–275.
- Soytemel, E., & Saglam, E. (2024). Conspiratorial narratives as cultural repertoires and methodological tools. *The British Journal of Sociology*, 1-15.
- Silverstein, P. A. (2002). An excess of truth: Violence, conspiracy theorizing and the Algerian Civil War. *Anthropological Quarterly*, 75, 643–674.
- Uzunköprü, G., & Sakarya, S. (2020). *COVID-19 infodemisi ve yönetimi: Türkiye ve dünya örneklerine karşılaştırmalı bir bakış*. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü. https://istanpol.org/Uploads/ContentManagementFile/c80586_b962495b3b4b41f68f26ace499fc014a.pdf
- van Buuren, J. (2023). Breaking (with) the system: Exodus as resistance? *Perspectives on Terrorism*, 17(1), 88–102.
- Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*. Council of Europe.
- Yılmaz, H. (2011). Euroscepticism in Turkey: Parties, elites, and public opinion. *South European Society and Politics*, 16(1), 185–208.
- Yonucu, D. (2022). Counterinsurgency in Istanbul: Provocative counterorganization, violent interpellation and sectarian fears. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 49(5), 896–914.

İSTANPOL

İSTANBUL
POLİTİK ARAŞTIRMALAR
ENSTİTÜSÜ

www.istanpol.org [istanpolinst](https://twitter.com/istanpolinst) [istanpolinstitute](https://facebook.com/istanpolinstitute)